Občianska deliberatívna demokracia a podpora jej cieľov na Slovensku[1]

Jana Plichtová[2]
Ústav výskumu sociálnej komunikácie SAV, Bratislava

Goals of Civic Deliberative Democracy and its Support in Slovakia. The paper describes the analysis of the part of the representative research that monitors dis/agreement with the basic goals and presumptions of civic deliberative democracy. The statistical analysis indicates that the support for deliberative democracy is generally widespread among Slovak population; however, the respondents with higher cultural capital (higher education, bilingualism, use of internet) and with higher self-evaluation of understanding politics are those whose support is the most probable. On the other hand, an authoritarian syndrome that is understood as the interiorized obstacle to political participation (an authoritarian subordination, a lack of political information, political helplessness and political indifference) occurs more probably among the respondents with lower cultural capital and lower socio-economic status. The results are discussed in relation to the thesis that deliberative democracy is not the appropriate instrument for deepening democracy because the deliberative capital and motivation to participate are not equally distributed in population.
Sociológia 2010, Vol. 42 (No. 5: 516-547)

Key words: *deliberative democracy; political helplessness; authoritarian obedience; political apathy; cultural capital; socio-economic status*

1. Teoretický rámec

V zastupiteľských liberálnych demokraciách kolektívne rozhodovania získavajú legitimitu prostredníctvom troch procedúr: sčítaním individuálnych preferencií (hlasovanie), deliberáciou (verejnou a otvorenou rozpravou) a vyjednávaním. (Elster 1998a) Tieto postupy sa v praxi ojedinele vyskytujú v čistej podobe, obvyklá je ich kombinácia; hlasovaniu predchádza deliberácia, proces vyjednávania zahŕňa okrem hrozieb a prísľubov aj argumentáciu (najmä ak ide o vecné otázky). Napriek tomu je teoretická analýza a porovnávanie týchto troch procedúr užitočné, pretože otvára možnosť hlbšie pochopiť, či a ako súvisí rovnosť v možnostiach participovať na verejnej deliberácii s kultúrnym kapitálom a socio-ekonomickým statusom jednotlivých skupín občanov.

Hlasovanie v ideálnej podobe je agregáciou individuálnych rozhodnutí občanov, ktorí tak urobili nezávisle a bez akéhokoľvek nátlaku zvonka, takže sa zaobíde bez komunikácie. Obhajca tejto tichej demokracie – J. J. Rousseau – predpokladal, že jedine tento postup zabezpečí verné vyjadrenie vôle ľudu, ochranu pred demagógiou rétoricky sofistikovaných politikov a politickú rovnosť, keďže každý hlas má rovnakú váhu. (Elster 1998b) Ideálny predpo-

[1] Štúdia vznikla s podporou Centra excelentnosti SAV pre výskum a rozvoj občianstva a participácie: Zvládanie výziev 21. storočia (COPART) a grantu VEGA č.: 2/0179/09
[2] Korešpondencia: prof. PhDr. Jana Plichtová, PhD., Ústav výskumu sociálnej komunikácie SAV, Dúbravská 9; poštová adresa: Klemensova 19, 813 64 Bratislava, Slovenská republika, E-mail: plichtova@savba.sk

klad nezávislosti individuálneho rozhodovania však nie je v praxi nikdy v plnej miere realizovaný. Nemožno vylúčiť vplyv demagógie ani vplyv emócií, ani vylúčenie menšín z politického rozhodovania. Miller (1992) poukázal aj na problém arbitrárnosti pravidiel, ktoré sa používajú pri implementácii výsledkov hlasovania, ako aj na problém strategického hlasovania, ktoré deformuje princíp nezávislosti rozhodovania.

Cieľom vyjednávania, ktoré sa na rozdiel od hlasovania bez komunikácie nezaobíde, je dohovor, umožňujúci koexistenciu súťaživých záujmov, a to na základe relatívnej moci súperov, ich odhodlania využiť všetky disponibilné prostriedky na presadenie vlastných záujmov vrátane manipulácie, zavádzania a koercie. Tento proces, ktorý sa spravidla odohráva v zákulisí, nie je v porovnaní s verejnou deliberáciou pod normatívnym tlakom racionality a morálneho záväzku sledovať spoločný záujem. Jeho aktérmi sú reprezentanti protirečivých záujmových zoskupení.

Deliberácia ako proces verejného zvažovania jednotlivých alternatív riešenia a vyjasňovania si názorových rozdielov si, naopak, vyžaduje komunikáciu partnerov, ktorí sa zaväzujú rešpektovať relevantné a korektné argumenty, vypočuť si každý relevantný názor a rozhodovať sa nestranne. Ak aktéri dodržiavajú všetky racionálne a morálne záväzky, vzniká jedinečná možnosť, že proces argumentačnej výmeny vyústi do spoločnej vôle, do rozhodnutia akceptovateľného pre všetkých. Je otázne, či transformácia individuálnych názorov na spoločnú politickú vôľu sa môže uskutočniť v polarizovanej spoločenskej situácii, v spoločnosti, v ktorej neexistujú spoločné ciele a záujmy. Otvárajú sa tu teda viaceré otázky. Čo ak sú intencie aktérov diskusie úplne odlišné od intencií uznať legitimitu odlišného názoru a porozumieť mu? Má deliberácia potenciál kompenzovať nielen kognitívny, ale prípadne aj morálny deficit jej účastníkov? Ak v debate dominujú parciálne a krátkodobé záujmy, stačí zaviazať účastníkov, aby dospeli k nestrannému a spoločnému stanovisku? Je možné transformovať pôvodné súťaživé ciele na kooperatívne, a to v každej podmienke a v každom kontexte? Aký kultúrno-spoločenský kontext je pre deliberáciu priaznivý, resp. nepriaznivý?

Podľa Mansbridgeovej (1980) záväzok nestrannej racionality nebude fungovať vtedy, keď komunikujúci nemajú spoločný záujem a ciele. Kým v prípade spoločných záujmov prináša deliberácia pozitívny výsledok v zmysle nájdenia konsenzu a upevnenia identity, v prípade protirečivých záujmov vedie k prehĺbeniu konfliktu. Mansbridgeová sa preto domnieva, že hlasovanie a vyjednávanie sú v situácii konfliktných záujmov (hlasovanie a vyjednávanie) lepšou alternatívou ako deliberácia. Avšak hoci hlasovanie zabezpečuje rovnakú ochranu protirečivých záujmov (každý hlas má rovnakú váhu), negarantuje rovnaký rešpekt voči minoritnému či ojedinelému názoru. Je však tento cieľ – dosiahnuť rovnaký rešpekt pre akýkoľvek názor – realistický? Nepôsobí tu sila

tradícií a konvenčného myslenia príliš silne? Nespôsobia rozdiely v kultúrnom kapitáli občanov rozdiely v ich možnostiach a motivácii na deliberácii participovať? Je vôbec možné solidaritu, spoluprácu a vzájomný rešpekt medzi občanmi dosiahnuť v spoločnosti, ktorej ekonomická činnosť podlieha princípu súťaže a politická činnosť princípu dominancie a hegemónie? (Sidanius – Pratto 1999) Winter (1996; 2003) v tejto súvislosti kladie provokatívnu otázku, či liberálne spoločenské podmienky, ktoré umožňujú názorovú a politickú heterogenitu, nepodporujú skôr sledovanie individualistických a súťaživých cieľov, presadzovanie partikulárnych cieľov a záujmov než motiváciu občanov konať kooperatívne a v dialógu hľadať dohodu a vzájomné uznanie svojich práv a potrieb.

Elster (1989b) ide vo svojich pochybnostiach ešte ďalej a spochybňujúc realizmus Habermasovho princípu rovnosti v zmysle rovnakej možnosti participovať na deliberácii pre každého, kladie nasledujúce provokujúce otázky: Je požiadavka rovnocennosti všetkých zúčastnených zlučiteľná s nerovnomernou distribúciou vzdelania, informácií a záujmami občanov? Je kvalita deliberácie v jej výsledku závislá od rovnosti možností zúčastniť sa jej? Je nerovnomerná distribúcia deliberatívneho potenciálu skutočne ohrozením legitimity politického rozhodovania? Stratí deliberácia všetky zo svojich želateľných efektov, pokiaľ sa odohráva len medzi zainteresovanými, resp. len medzi elitou? Sú nerovnosti vo vzdelaní, v informáciách a spôsobilostiach občanov zásadnou prekážkou toho, aby deliberatívna demokracia bola legitímna?

John Stuart Mill (1958, 1861) poukázal na dve prednosti deliberácie obmedzenej na elity. Najdôležitejšia prednosť vlády založenej na diskusii spočíva v tom, že verejné uvažovanie sa stáva prostriedkom korekcie omylov individuálneho ľudského rozumu. Tá druhá, menej viditeľná spočíva v tom, že vláda založená na diskusii pôsobí ako agentúra vzdelávania, keďže verejná rozprava systematicky zvyšuje politickú gramotnosť občanov. Gambetta, Johnson, Fearon a Elster (in Elster 1998) repertoár argumentov v prospech deliberácie obmedzenej na elity rozširujú, keď poukazujú na skutočnosť, že proces deliberácie núti politikov k tomu, aby svoje politické rozhodnutia zdôvodňovali, podložili korektnou a relevantnou argumentáciou a aby zohľadnili kritiku oponentov. Okrem toho proces deliberácie vytvára normatívny tlak na politikov, aby svoje návrhy obhajovali, a to z hľadiska verejného záujmu, čo ich núti zaujať odlišnú spoločenskú pozíciu, ako keď sledujú len zištné, egoistické záujmy. Vytvára sa tým istá prekážka toho, aby sa predmetom hlasovania stali návrhy, ktoré nie sú z hľadiska verejného záujmu presvedčivo zdôvodnené. Normatívny tlak na civilizované pokrytectvo, ktorý sa deliberáciou aktualizuje, istým spôsobom egoizmus elít obmedzuje a drží na uzde. Vedľajší a priaznivý efekt deliberácie spočíva aj v „negatívnej reklame“ predložených

návrhov, ktorú produkujú vo verejnej rozprave politickí oponenti. (Gambetta – Fearon in: Elster 1998)

Dopĺňame, že deliberácia obmedzená na elity má aj ďalšie nezamýšľané pozitívne dôsledky. Po prvé, oslabuje postavenie tradičných autorít, v dôsledku čoho sa oslabuje nekritická dôvera k nim, slepá poslušnosť a stádovitý konformizmus. Po druhé, deliberácia tým, že sa v nej obnažuje názorová heterogenita, vytvára na občanov tlak, aby vymedzili svoju pozíciu, zdôvodnili ju a obhajovali, čo stimuluje ich kritické myslenie a politickú gramotnosť iste viac ako tichá demokracia.

Výhody a realizmus deliberatívnej demokracie obmedzenej na elity by však nemali viesť k rezignácii na inkluzívnejší koncept deliberatívnej demokracie, odvodenej od rovnosti práv a zodpovedností každého občana. Pragmatické dôvody využívania deliberácie uvádzajú Rosenberg (2003), Sulkin a Simon (2001) a iní, ktorí konštatujú, že bez procesov deliberácie, na ktorých participuje občianska spoločnosť, demokratické hodnoty rýchlo upadajú, čoho indikátorom je klesajúca účasť na voľbách a klesajúca dôvera v reprezentatívnu vládu. Druhý dôvod spočíva v tom, že inkluzívna deliberácia vytvára spoločenské prostredie, ktoré je prívetivejšie naklonené osobnej iniciatíve a inováciám. Po tretie, deliberácia predstavuje prostriedok, akým sa identita občanov nielen utvrdzuje a reprodukuje, ale aj pretvára tým, ako sa prispôsobuje novým spoločenským podmienkam. Po štvrté, deliberácia je účinným prostriedkom transformácie individuálnych a skupinových záujmov na záujmy spoločné. (Fine – Harrington 2004)

Za najdôležitejší pragmatický argument v prospech inkluzívnej deliberácie považujeme ten, ktorý poukazuje na jej inovačný a transformačný potenciál, a to vo všetkých oblastiach spoločenského života. Deliberácia napríklad umožňuje transformovať identity založené na spoločnej etnicite, jazyku a kultúre na identitu pluralitnú, mnohonásobnú, založenú na lojalite k princípom ústavnosti. Deliberatívny proces umožňuje aj občanom s minoritnými názormi a potrebami nastoliť svoju agendu, ktorú by politici z rôznych dôvodov neuniesli (napr. odlišná forma sexuality, pozri Bianchi – Luha 2010 v tomto čísle) a s ktorou by sa občan inak nezoznámil. Vo všeobecnosti je inkluzívna deliberácia nevyhnutná, ak sa majú rozšíriť možnosti porozumenia rozdielnym subjektivitám a ich nárokom, ak má vzniknúť intersubjektivita založená na princípe uznania odlišnosti a rozmanitosti.

Habermasom (1984) nastolená normatívna požiadavka, aby sa legitimita politických rozhodnutí v demokracii odvíjala od procesu deliberácie ako výsledku rozpravy medzi slobodnými, rovnými a racionálnymi aktérmi, zostáva aj napriek kritike veľkou politickou výzvou posilniť deliberatívny komponent rozhodovania. Je však aj výzvou, ktorá vyžaduje teoretické aj empirické

skúmanie podmienok jej realizovateľnosti[3]. V každom prípade je však koncept deliberatívnej demokracie (bez ohľadu na jednotlivé školy) vhodný rámec na skúmanie aktivít občanov vo všeobecnosti, pretože vznáša nároky a požiadavky nielen na samotných občanov, ale aj na politické elity a čo je najdôležitejšie, na ich vzájomnú komunikáciu založenú na rešpekte, kooperácii a konštruktívnej súčinnosti. Občiansku deliberatívnu demokraciu považujeme za protiklad autoritárskej hierarchickej kultúry a moci založenej na početnej prevahe, manipulácii, násilí a podnecovaní nepriateľstva.

V súčasnosti je k dispozícii už značné množstvo empirických štúdií, ktoré sa jednak zameriavajú na deskripciu a analýzu podmienok a výsledkov občianskej deliberácie na rozdielnych úrovniach vrátane deliberácie miestnych komunít a formalizovaných deliberačných fór (Ryfe 2006; Rockloff – Moore 2006; Andersen – Hansen 2007; Webler – Tuler 2000; Petts 2001), a jednak skúmajú kvalitu procesu deliberácie, a to v závislosti od cieľov, štruktúry a veľkosti skupiny, hodnotovej orientácie, motivácie a kognitívnych charakteristík jej členov, od postupov a praktík moderovania diskusných skupín a fór, ako aj od pravdepodobnosti, že výsledky deliberácie budú implementované. (Dryzek 2000; Carpini et al. 2004; Pellizzoni 2001; Ryfe, 2005; van Mill 1996; Warren 1993; Gastil 2004; Gastil – Dillard 1999; Reykowski 2006; Hamlett – Cobb 2006; Bianchi – Miková 2010)

2. Ašpiruje slovenská verejnosť na základné ciele deliberatívnej demokracie?

Hoci v západných liberálnych demokraciách sa rozmanité deliberačné fóra a konzultácie s občanmi stali zabehanou, ba dokonca inštitucionalizovanou formou politickej praxe (pozri napr. prehľad Gastil – Levine 2005), u nás prevládajú tendencie zúžiť priestor pre občiansku spoločnosť a občanov oslovovať z paternalistickej, nadriadenej pozície, viac ako na ich kritický rozum apelovať na ich city a vášne. O deliberačných praktikách sa zatiaľ na politickej úrovni ani nehovorí a ak, tak prevládajú pochybnosti o ich účelnosti a efektivite. Spochybňuje sa aj motivácia a predpoklady občanov zúčastniť sa deliberácie. Ako to teda v skutočnosti je? Mali by občania SR záujem participovať, ak by takéto príležitosti pre deliberáciu občanov vytvárali naši politici, resp. mimovládny sektor a občianske iniciatívy?

Dotazník, ktorý bol distribuovaný vzorke populácie SR na základe kvótneho výberu pohlavia, veku, vzdelania, národnosti a sídla (N=1 270) v dvoch jazykových mutáciách (slovenčina, maďarčina), toto biele miesto čiastočne

[3] Problém ako definovať morálne záväzky diskutujúcich tak, aby deliberácia mohla legitimizovať politické rozhodnutia, je jedným z ústredných problémov. (Porovnaj Rawls 1993; Habermas 1984; 1996) Na pragmaticko-funkčnej rovine sa pokúsili formulovať morálne záväzky participantov diskusie napr. van Eemeren, Grootendorst, Henkemas (2002) a van Eemeren, Grootendorst (2004).

zapĺňa, keďže mapuje podporu hoci len niekoľkých základných cieľov a predpokladov deliberatívnej demokracie[4]. Plné znenie desiatich otázok (23a až 23i) spolu s kumulovanou distribúciou súhlasných a nesúhlasných odpovedí uvádzame v tabuľke č. 1. Päť otázok je formulovaných v smere súhlasu s intenciami občianskej deliberatívnej demokracie (23d, 23e, 23f, 23i, 23 j), štyri otázky v smere mapovania autoritárskej nekritickej poslušnosti, nedostatočnej informovanosti, politickej bezmocnosti a indiferentnosti (23a, 23 b, 23c, 23g, 23h), ktoré predstavujú interiorizované, resp. indukované prekážky praktizovania občianskej deliberatívnej demokracie (ODD).

Tabuľka č. 1: **Podpora a prekážky občianskej deliberatívnej demokracie: agregované percentá súhlasu a nesúhlasu s jednotlivými položkami**

Indikátor	Položky	**Súhlas %**	**Nesúhlas %**	**Nevie %**
Ciele a presvedčenia deliberatívnej demokracie	23f Politici by mali pri prijímaní rozhodnutí diskutovať s občanmi, ktorých sa tieto rozhodnutia týkajú.	91,8	4,8	3,4
	23d Ak chceme, aby politici nezneužívali svoju moc, musíme ich my, občania, viac kontrolovať.	84,7	8,7	6,6
	23e Keby sme ako občania spojili svoje sily, vedeli by sme vyriešiť mnohé problémy, ktoré politici dlhodobo ignorujú.	75,4	14,3	10,3
	23j Ako občania sme povinní postarať sa o to, aby sme mali dobrú vládu.	79,6	10,9	9,5
	23i Ako občania máme reálnu možnosť podieľať sa na tvorbe politiky.	44,4	45,5	10,1
Autoritatívna poslušnosť, politická indiferentnosť a bezmocnosť	23a Najlepšia vláda je tá, ktorá o všetkom rozhoduje sama...[5]	42,1	53,2	4,7
	23c My ako občania by sme sa nemali miešať politikom do remesla.	19,1	75,6	5,3
	23g Ľudia ako ja nemajú žiadny vplyv na konanie vlády.	70	25,8	4,2
	23b Väčšina ľudí sa o politiku nezaujíma.	62	34	4
Politická gramotnosť	23h Väčšina obyvateľov SR je o politike lepšie informovaná ako ja.	52,5	34,5	13

V tabuľke č. 1 sú uvedené agregované dáta silného a slabého súhlasu s danou položkou na jednej strane a slabého a silného nesúhlasu na druhej strane, teda alternatív, ktoré pôvodná škála dotazníka umožňuje (1= úplne súhlasím, 2 = skôr súhlasím, 3 = skôr nesúhlasím, 4 = vôbec nesúhlasím, 9 = neviem). Pri

[4] Otázky sa netýkajú procedurálnych záväzkov deliberácie, teda rozhodovať nestranne a na základe nestranného posúdenia argumentov všetkých zainteresovaných a dotknutých.

[5] Plné znenie otázky obsahovalo dodatok "... a ktorá zabezpečuje poriadok". V budúcom výskume by mala byť použitá otázka bez tohto dodatku, lebo pri interpretácii nie je možné rozhodnúť, na ktorú z dvoch otázok v danej položke respondenti odpovedali.

testovaní rovnomernosti distribúcie názorov medzi jednotlivými skupinami respondentov pomocou Chi^2 – testu sme použili tieto agregované dáta, kým pri analýze hlavných komponentov, ako aj pri analýze účinkov jednotlivých premenných prostredníctvom metódy ANOVA sme použili mieru súhlasu a nesúhlasu.

Z tabuľky č. 1 sa dozvedáme, že výrazná väčšina respondentov sa s cieľmi deliberatívnej demokracie stotožňuje, a to konkrétne s konzultatívnym spôsobom rozhodovania politikov, s kontrolou moci zo strany občanov, so spoluzodpovednosťou občanov za kvalitu vlády a s presvedčením o potrebe občianskej participácie. Na druhej strane však možnosti občanov ovplyvňovať politiku potvrdzuje len 44,4 % respondentov. Na prvý pohľad je protirečivé aj zistenie, že takmer rovnaké percento respondentov (42 %) akceptuje autokratické rozhodovanie (23a), a to aj napriek tomu, že len 19 % respondentov odmieta participáciu občanov vo všeobecnosti (23c). O nízkej politickej moci/aktivizme občanov (agency) hovorí aj to, že 70 % respondentov je presvedčených, že oni a im podobní nemajú na konanie vlády žiaden vplyv[6]. Navyše, značná časť respondentov (62 %) sa domnieva, že väčšina občanov je politicky indiferentná a polovica respondentov (52 %) priznáva svoju nízku informovanosť o politickom dianí. Sú odpovede na posledné dve otázky súčasne odpoveďou aj na to, prečo vnímajú respondenti možnosti svojho vplyvu tak negatívne?

Prezentované dáta teda v sebe skrývajú viacero možno zdanlivých rozporov, ktorým sa pokúsime porozumieť.

2.1 Konzistentnosť podpory niektorých cieľov deliberatívnej demokracie

Najprv preskúmame, do akej miery je podpora skúmaných komponentov deliberatívnej demokracie konzistentná (otázky 23 d, e, f, i, j). Jej indikátorom sú signifikantné a pozitívne korelácie a naopak indikátorom nekonzistentnej podpory sú negatívne korelácie. (Tabuľka č. 2)

Tabuľka č. 2: **Korelácie medzi podporou jednotlivých cieľov ODD**

Položka	23e	23f	23i	23j
23 d	.277**	.240**	.126**	.237**
23 e		.297**	.133**	.260**
23 f			.063*	.280**
23 i				.227**

** korelácia je signifikantná na úrovni $p<0.01$ dvojstranného testu,
* korelácia je signifikantná na úrovni $p<0.05$ dvojstranného testu.

[6] Fenomén naučenej bezmocnosti potvrdil aj výskum IVO/FOCUS z októbra 2009, ktorý ukázal, že len 39 % respondentov sa domnieva, že môže ovplyvňovať politické rozhodovanie väčšmi ako generácia ich rodičov pred rokom 1989.

Keďže všetky korelácie sú pozitívne, možno konštatovať, že deklarovaná podpora skúmaným cieľom ODD je konzistentná. Tí, ktorí ašpirujú podieľať sa na politickom rozhodovaní, deklarujú aj zodpovednosť občanov za kontrolu politikov, za kvalitu vlády a sú presvedčení o efektívnosti a prínose občianskych aktivít.

Teraz preskúmame, či podpora cieľov ODD je konzistentná v zmysle prekonávania jej prekážok – politickej indiferentnosti občanov, nedostatočnej informovanosti, autoritárskej podriadenosti a nízkej občianskej moci/aktivizme. (Tabuľka č. 3)

Tabuľka č. 3: **Korelácie medzi súhlasom s cieľmi ODD a nesúhlasom s neparticipáciou a podriadenosťou občanov**

Položka	23a	23b	23c	23g	23h
23 d	-.065*	.038	-.161**	.031	-.008
23 e	-.061*	.057	-.093**	-.014	-.014
23 f	-.058*	.062*	-.037	.090**	.047
23 i	-.014	-.062*	-.067*	-.277**	-.055
23j	-.048	.039	-.112**	.014	-.005

** korelácia je signifikantná na úrovni p<.01 dvojstranného testu,
* korelácia je signifikantná na úrovni p<.05 dvojstranného testu.

Negatívne korelácie potvrdzujú, že tí, ktorí nesúhlasia so skúmanými cieľmi občianskej deliberácie, majú tendenciu viac akceptovať autoritársku podriadenosť (23a a 23c), vnímať väčšinu občanov ako politicky indiferentných (23b) a prisudzovať si politickú bezmocnosť (opak občianskej moci/aktivizmu) (23g). Takýchto negatívnych korelácií evidujeme 17 z 25 a sedem z nich prekračuje úroveň náhody pri p<.05. Osem korelácií je pozitívnych, pričom dve z nich presahujú úroveň náhody. Tieto signifikantné korelácie indikujú, že aj tí respondenti, ktorí podporujú účasť občanov na politickom rozhodovaní 1. vnímajú väčšinu občanov ako politicky indiferentných a 2. domnievajú sa, že ľudia ako oni nemajú žiaden vplyv na konanie vlády. Na jednej strane stoja proklamované ašpirácie respondentov participovať na verejnom diskurze, na druhej strane kriticky reflektujú svoj deficit v záujme o veci verejné, v informovanosti a politickej sile hlasu občanov. Prečo aj tí respondenti, ktorí sa stotožňujú so skúmanými cieľmi (ODD), a priori pesimisticky reflektujú možnosti občanov ovplyvňovať veci verejné? Predpokladáme, že ide o reflexiu vtedajších politických pomerov (vlády kabinetu R. Fica), ktoré aktualizovali autoritársky syndróm. (Adorno et al. 1950) Tento je dôsledkom interiorizácie modelu spoločnosti striktne rozdelenej na mocnú elitu a tých ostatných – ovládaných a bezmocných a akceptácie statusu poslušného a nekritického „občana“, ktorý má strach samostatne myslieť a konať.

Analýza hlavných komponentov (PCA), ktorá vysvetľuje 71,46 % celkovej variability odpovedí respondentov reprezentatívneho výskumu, odhaľuje päť hlavných komponentov. (Pozri tabuľku č. 4)

Tabuľka č. 4: **Matica hlavných komponentov**

Matica rotovaných komponentov					
	Komponent				
	1	2	3	4	5
23d:. Ak chceme, aby politici nezneužívali svoju moc, musíme ich my, občania, viac kontrolovať.	.781	.051	-.094	-.067	.112
23e: Keby sme ako občania spojili svoje sily, vedeli by sme vyriešiť mnohé problémy, ktoré politici dlhodobo ignorujú.	.774	-.017	-.043	.072	-.078
23f: Politici by mali pri prijímaní rozhodnutí diskutovať s občanmi, ktorých sa tieto rozhodnutia týkajú.	,746	,112	-,193	,039	-,017
23j: Ako občania sme povinní postarať sa o to, aby sme mali dobrú vládu.	.674	-.153	.033	-.111	.074
23i: Ako občania máme reálnu možnosť podieľať sa na tvorbe politiky.	.191	-.870	.059	.113	.040
23g: Ľudia ako ja nemajú žiadny vplyv na konanie vlády.	.221	.724	.089	.265	.176
23a: Najlepšia vláda je tá, ktorá o všetkom rozhoduje sama a zabezpečuje poriadok a stabilitu.	-.030	.008	.894	-.116	.097
23c: My - ako občania - by sme sa nemali miešať politikom do remesla.	-.268	.008	.652	.382	-.035
23h: Väčšina obyvateľov Slovenskej republiky je o politike informovaná lepšie ako ja.	-.022	.063	.031	.921	.107
23b: Väčšina ľudí sa nezaujíma o politiku.	.041	.081	.069	.106	.969
Extraction Method: Principal Component Analysis. Rotation Method: Varimax with Kaiser Normalization.					
a. Rotation converged in 5 iterations.					

V prvom komponente, ktorý sme nazvali „ciele a presvedčenia občianskej deliberácie“, sa zoskupili všetky tie položky, v ktorých sa ciele občianskej deliberatívnej demokracie (ODD) explicitne objavujú (kontrola moci politikov verejnosťou, účasť občanov pri riešení spoločných problémov, zapojenie dotknutých občanov do konzultatívneho procesu rozhodovania, spoluzodpovednosť občanov za kvalitu vlády). Jedine položka 23i, ktorá konštatuje dôveru v možnosti občanov podieľať sa na tvorbe politiky, tento faktor sýti v podstatne nižšej miere. Nesúhlas s ňou však významne sýti 2. komponent spolu s pre-

svedčením, že občania nemajú na konanie vlády žiadny vplyv (23g). Tento faktor sme preto nazvali faktorom „zvnútornenej bezmocnosti, resp. občianskeho pesimizmu“. Tretí komponent nazvaný „autoritárska podriadenosť“ je sýtený súhlasom s nekritickou podriadenosťou občanov vo vzťahu k autorite/vláde a k jej autokratickým rozhodnutiam (23c a 23a). Štvrtý komponent indikuje nedostatočnú politickú informovanosť (23h) a piaty komponent zas politickú indiferentnosť (23b). Na jednej strane teda občania od politických elít očakávajú konzultatívny spôsob rozhodovania, prijímajú zodpovednosť za kvalitu vlády, na druhej strane si pripisujú politickú bezmocnosť a podriadenú pozíciu, čo umožňuje elitám, aby ďalej používali tradičné praktiky vládnutia. Vzájomná závislosť štyroch komponentov potvrdzuje predpoklad, že ide o autoritársky syndróm, ktorý tvorí autoritárska nekritická podriadenosť, politická indiferentnosť, neinformovanosť a občianska bezmocnosť.

Týkajú sa tieto všeobecné konštatovania všetkých kategórií respondentov v rovnakej miere? Položenú otázku rozdelíme na dve časti. Prvá časť sa týka rovnomernosti distribúcie podpory skúmaných cieľov ODD a druhá časť distribúcie autoritárskeho syndrómu.

Diferencie v podpore skúmaných cieľov ODD a vo výskyte autoritárskeho syndrómu sme testovali medzi štyrmi relevantnými kategóriami. Prvá kategória sa týka sociálno-ekonomického statusu respondentov, ktorý indikuje sebakategorizácia do spoločenskej vrstvy a výška deklarovaných príjmov. Druhá kategória sa týka kultúrneho kapitálu (Bourdieu 1979), do ktorého sme zahrnuli formálne vzdelanie, politickú gramotnosť, používanie internetu a ovládanie cudzieho jazyka. Tretia sa týka rodu/pohlavia a veku a štvrtá náboženskej príslušnosti.

Nulové hypotézy: 1. ciele ODD podporujú všetky vrstvy a kategórie respondentov v rovnakej miere, 2. výskyt autoritárskeho syndrómu je v sledovaných kategóriách rovnomerne distribuovaný, sme testovali prostredníctvom troch štatistických metód. Po prvé prostredníctvom porovnávania regresného faktorového skóre z PCA metódou ANOVA, po druhé prostredníctvom porovnávania priemerného skóre v jednotlivých položkách (ANOVA) a po tretie prostredníctvom Chi^2 – testu. Kým ANOVA regresných faktorových skóre indikuje celkové tendencie, ku ktorým prispievajú jednotlivé položky, ANOVA položkového skóre (ANOVA ps) a Chi^2 – test mapujú diferencie na každej jednotlivej položke[7] zvlášť. Ako vstupné dáta pre Chi^2 – test sme použili redukovanú odpoveďovú škálu[8] (súhlas/nesúhlas), pričom odpovede „neviem“ sme považovali za chýbajúce odpovede. (Tabuľka č. 5)

---

[7] Štatistická metóda Chi^2 je neparametrický test, ktorý nepredpokladá normálne rozloženie odpovedí, čo je predpokladom štatistickej metódy ANOVA. Z tohto hľadiska je vzhľadom na rozloženie analyzovaných dát vhodnejšia táto štatistická metóda.

[8] Škála zahrňovala tieto odpovede: 1 – rozhodne áno, 2. skôr áno, 3. skôr nie, 4. rozhodne nie a 9 – neviem.

Tabuľka č. 5: **Signifikantnosť rozdielov v podpore cieľov ODD a vo výskyte autoritárskeho syndrómu v závislosti od jednotlivých premenných (ANOVA regresného faktorového skóre)**

Regresné faktorové skóre/kategória respondentov	Spoločenská vrstva	Príjem	Pohlavie	Vek	Náboženská príslušnosť
Ciele ODD	.455	.130	.001 ***	.648	.323
Bezmocnosť/občiansky pesimizmus	.000 ***	.053	.953	.586	.334
Autoritárska podriadenosť	.046*	.034*	.568	.006**	.069
Neinformovanosť	.000***	.000***	.151	.012*	.201
Indiferentnosť	.122	.997	.565	.904	.019*

Regresné faktorové skóre/kategória respondentov	Formálne vzdelanie	Západný jazyk	Používanie internetu	Politická gramotnosť
Ciele ODD	.292	.027*	.084	.000***
Bezmocnosť/občiansky pesimizmus/	.013*	.029*	.099	.000**
Autoritárska podriadenosť	.000***	.000***	.000***	.691
Neinformovanosť	.000***	.021*	.001***	.000***
Indiferentnosť	.907	.657	.184	.000***

*p<.05, ** p<.01, *** p<.001

ANOVA regresného faktorového skóre (ANOVA rfs) umožňuje konštatovať:

1. Podpora skúmaných cieľov ODD je rovnomerne rozložená medzi spoločenskými vrstvami a príjmovými kategóriami.
2. Podporu cieľov ODD však diferencuje kultúrny kapitál (vzdelanie, politická gramotnosť, ovládanie cudzieho jazyka a používanie internetu).
3. Výskyt autoritárskeho syndrómu (občianska bezmocnosť, autoritárska podriadenosť, politická neinformovanosť a indiferentnosť) diferencuje kultúrny kapitál (vzdelanie, politická gramotnosť, ovládanie cudzieho jazyka, používanie internetu).
4. Výskyt autoritárskeho syndrómu je častejší v nižšej spoločenskej vrstve a v najnižšej príjmovej kategórii.
5. Najsilnejší prediktor podpory skúmaných cieľov ODD a odolnosti voči autoritárskemu syndrómu je politická gramotnosť.
6. Rod diferencuje len v podpore cieľov ODD, vek v autoritárskej nekritickej podriadenosti a nízkej politickej informovanosti a náboženská príslušnosť vo vnímanej miere politickej indiferentnosti občanov.

S cieľmi ODD sa teda najviac stotožňujú tí, ktorí sa považujú za politicky gramotných, tí, ktorí dosiahli aspoň stredoškolské vzdelanie s maturitou, ovládajú nejaký západoeurópsky jazyk a používajú internet. V týchto kategóriách respondentov sme evidovali aj najnižší výskyt autoritárskeho syndrómu. Teraz preskúmame uvedené zistenia podrobnejšie a porovnáme ich s výsledkami štatistickej analýzy ANOVA ps a Chi^2 – test.

2.2 Podpora cieľov deliberatívnej demokracie

Ako ukazuje tabuľka č. 5, v podpore cieľov ODD sa signifikantne odlišujú len tri kategórie respondentov: 1. politicky gramotní vz. negramotní ($p<.000$), 2. muži vz. ženy ($p<.001$) a 3. tí, ktorí ovládajú, alebo neovládajú západoeurópsky jazyk ($p<.027$).

2.2.1 Rod

ANOVA ps potvrdzuje signifikantný rozdiel medzi mužmi a ženami, a to v troch zo štyroch položiek: 1. ženy menej súhlasia s konzultatívnym rozhodovaním (priemer – $m_{muži} = 1{,}53$, $m_{ženy} = 1{,}64$, signifikantné pri $p<{,}002$), s potrebou väčšej kontroly moci politikov zo strany občanov ako prevencie zneužívania moci ($m_{muži} = 1{,}66$, $m_{ženy} = 1{,}76$, $p<{,}015$) a menej akceptujú občiansku participáciu ($m_{muži} = 1{,}82$, $m_{ženy} = 1{,}91$, $p<{,}038$). Avšak Chi^2 – test tento záver nepotvrdzuje, keďže distribúcia ne/súhlasných odpovedí poukazuje na význam rozdielu medzi mužmi a ženami len v prípade konzultatívneho spôsobu rozhodovania, ktorý podporuje 96,4 % mužov a 93,9 % žien (ar[9] = -2,1). V ostatných troch položkách sa nezistili v distribúcii ne/súhlasu medzi mužmi a ženami žiadne významné rozdiely. Rozdiely, ktoré indikuje ANOVA ps, sú teda len kvantitatívne, týkajú sa miery súhlasu, a nie proporcie súhlasných a nesúhlasných odpovedí. Dodatočná analýza prostredníctvom Chi^2 – testu, kde vstupnými údajmi bola miera súhlasu a nesúhlasu, rozdiely medzi mužmi a ženami nepotvrdila.

2.2.2 Kultúrny kapitál

ANOVA rfs ani ANOVA ps nepreukázali vplyv formálneho vzdelania[10] na akceptáciu cieľov ODD, avšak Chi^2 – test indikuje, že respondenti so základným vzdelaním akceptujú spoluprácu a participáciu občanov ako prostriedok ovplyvňovania politiky v menšom počte ako respondenti s vyšším vzdelaním (79,1 % : 86,9 %, ar = -2,7). V kontraste s formálnym vzdelaním sa však potvrdil významný vplyv iných zložiek kultúrneho kapitálu (znalosť cudzieho jazyka, používanie internetu a politická gramotnosť, pozri ďalej).

ANOVA ps v zhode s ANOVA rfs potvrdzuje, že tí, ktorí ovládajú cudzí jazyk, sa viac stotožňujú s cieľmi ODD ($p<{,}027$), konkrétne 1. s potrebou občianskej spolupráce a participácie ($m_{oj}=1{,}82$ a $m_{nj}=1{,}91$, $p<{,}028$) a 2) a s názorom, že občania sú zodpovední za kvalitu svojej vlády v porovnaní s tými, ktorí cudzí jazyk neovládajú ($m_{oj}=1{,}77$, $m_{nj}=1{,}87$, $p<{,}006$). Súvislosť medzi ovlá-

---

[9] Ar je skratka adjusted residual. Keď jeho hodnota prekročí + - 1,96, ide o štatisticky významný rozdiel v distribúcii odpovedí.

[10] Rozlišovali sme len tieto kategórie vzdelania: základné, stredoškolské bez maturity, stredoškolské s maturitou a vysokoškolské.

daním západného jazyka a vyššou dôverou v účinnosť občianskej spolupráce a zmysel občianskej participácie potvrdil Chi^2 – test (90,7 % a 85,7 %, ar = 2,6).

ANOVA ps na rozdiel od ANOVA rfs indikuje, že v účinnosť občianskej spolupráce a zmysel občianskej participácie viac veria aj používatelia internetu (m_{pi}=1,82) v porovnaní s tými, ktorí internet nepoužívajú (m_{ni}=1,92, p<,021). Chi^2 – test potvrdil, že používatelia internetu sa vo väčšom počte stotožňujú s možnosťami občianskej spolupráce a participácie (86,9 %) ako respondenti, ktorí internet nepoužívajú (79,1 %, ar = 3,1).

Pre overenie hypotézy o súvislosti medzi kultúrnym kapitálom a akceptáciou cieľov ODD sme zaradili ďalšiu premennú – politickú gramotnosť[11] – z inej časti dotazníka, ktorá mala takéto znenie: *Mnohí ľudia majú pocit, že politika je dosť zložitá. Ako je to s vami? Máte pocit, že rozumiete tomu, čo sa deje v politike?*

Použité štatistické metódy ukázali, že premenná politickej gramotnosti v kontraste s premennou formálneho vzdelania s akceptáciu cieľov ODD významne súvisí (ANOVA rfs a ps, p<,000). Tí, ktorí sa považujú za viac politicky gramotných, viac súhlasia s kontrolou politikov (m_{vg}= 1,65: m_{mg} =1,76, p<,005), viac sú naklonení spolupráci a participácii občanov (m_{vg} = 1,79: m_{mg} =1,93, p<,001) a konzultatívnemu politickému rozhodovaniu (m_{vg} = 1,52, m_{mg} =1,64, p<,001) a viac sa stotožňujú so zodpovednosťou občanov za kvalitu vlády (m_{vg} =1,72, m_{mg} =1,91, p<,000) ako tí, ktorí sa považujú za menej politicky gramotných. Chi^2 – test potvrdil len signifikantné rozdiely v dôvere v účinnosť občianskej spolupráce a participácie (87,0 % : 81,4 %, ar = 2,6).

2.2.3 Náboženská príslušnosť

Hoci ANOVA rfs ani ANOVA ps nepreukázali žiadne významné diferencie medzi respondentmi kategorizovanými podľa príslušnosti k náboženstvu (p<,232), Chi^2 – test indikuje, že respondenti s náboženskou príslušnosťou sa od tých bez príslušnosti líšia v tom, že 1. vo vyššom počte (91,9 % : 87,8 %, ar = 2,1) sa stotožňujú s potrebou kontroly politikov zo strany občanov a 2. viac sa stotožňujú so zodpovednosťou občanov za kvalitu vlády (89,3 % : 84,4 %, ar = 2,2).

[11] Zora Bútorová a Oľga Gyarfášová (2010) používajú iné termíny – politická zorientovanosť alebo kognitívna kompetencia. Druhému pojmu sa vyhýbame, aby nevznikol dojem, že orientácia v politike je len vecou kognitívnych schopností, a nie aj záujmu, učenia sa a spôsobu, akým elity svoju politiku prezentujú a zdôvodňujú. Prvý termín je podľa nás priúzky, lebo označuje len znalosť faktov, udalostí, ale nie znalosť pravidiel a princípov liberálnej demokracie, ktoré pomáhajú rozumieť tomu, čo sa aktuálne deje.

2.2.4 Socio-ekonomické premenné

ANOVA rfs, ako aj ANOVA ps žiaden významný vplyv vrstvy a príjmu na súhlas s cieľmi ODD neindikujú. Chi^2 – test však ukazuje, že tí respondenti, ktorí sa kategorizujú ako stredná spoločenská vrstva, súhlasia vo väčšom počte s občianskou spoluprácou a participáciou (85,9 %,) v porovnaní s respondentmi z vyššej (81,5 %) a z nižšej vrstvy (81,0 %, ar = 2,1). Podobne respondenti s príjmom od 20 do 30 tisíc Sk v signifikantne vyššom počte sú presvedčení o význame občianskej spolupráce a participácie (91,6 %, ar = 2,4) ako respondenti z najnižšej príjmovej kategórie (79,3 %, ar = -3,1). Nad príjmovou hranicou 30 tisíc Sk prikladá význam občianskej spolupráci a participácii významne menej respondentov (77,4 %, ar = -1,4). Ide teda o vzťah vo forme prevráteného U s najvyššou podporou občianskej spolupráce a participácie u respondentov zo strednej vrstvy a s mierne nadpriemerným príjmom.

2.2.5 Predbežné zhrnutie rozdielov v podpore občianskej deliberatívnej demokracie

Podrobnejšia analýza teda preukázala, že podpora skúmaných cieľov ODD nie je rovnomerne distribuovaná. Relatívne najviac sa s cieľmi ODD stotožňujú tí, ktorí sa považujú za politicky gramotných, ovládajú západný jazyk a používajú internet. Formálne vzdelanie diferencovalo len v prípade položky o občianskej spolupráci a participácii, podobne ako diferencovala v tejto položke spoločenská a príjmová kategória. Spolupráci a participácii občanov prikladajú väčší význam tí, ktorí majú ukončené stredoškolské vzdelanie s maturitou, zaraďujú sa do strednej spoločenskej vrstvy a majú mierne nadpriemerné príjmy (od 20 do 30 tisíc). Odlišujú sa tak od respondentov z nižšej vrstvy a príjmovej kategórie (pod 10 tisíc), ako aj od respondentov z vyššej spoločenskej vrstvy a z vyššej príjmovej kategórie (nad 30 tisíc).

Náboženská príslušnosť podporuje akceptáciu skúmaných cieľov ODD čiastočne, a to v zmysle vyššej zodpovednosti za kvalitu vlády a súhlasu s väčšou kontrolou politickej moci zo strany občanov. Rodové rozdiely sú spôsobené intenzitou ne/súhlasu, a nie nerovnomernou distribúciou súhlasu a nesúhlasu s cieľmi ODD.

Položka o spolupráci a participácii občanov diferencuje odpovede respondentov najviac, a to zrejme preto, lebo časť respondentov jej význam interpretuje z hľadiska autoritárskeho syndrómu, konkrétne ako pesimizmus ohľadne občianskej moci/aktivizmu. Je tu však možná aj iná interpretácia. Časť respondentov možno využíva túto položku ako priestor pre kritiku vtedajších politických pomerov za vlády R. Fica, ktorý sa osobne angažoval v dehonestácii významu MVO a občianskych aktivistov.

2.3. Zvnútornená bezmocnosť/občiansky pesimizmus

ANOVA rfs indikuje, že mieru zvnútornenej politickej bezmocnosti občanov významne ovplyvňujú tri premenné: 1. spoločenská vrstva, 2. politická gramotnosť a 3. vzdelanie. Na základe post hoc testov možno konštatovať, že respondenti, ktorí sa zaraďujú do nižšej spoločenskej vrstvy, signifikantne pesimistickejšie vnímajú možnosť občanov ovplyvňovať politické rozhodovanie v porovnaní s tými, ktorí sa zaraďujú do strednej vrstvy p<,001, ako aj s tými, ktorí sa zaraďujú do vyššej spoločenskej vrstvy p<,000. Menej pesimisticky vnímajú politickú moc občanov tí, ktorí sa považujú za politicky gramotných v porovnaní s tými, ktorí sa za politicky gramotných nepovažujú (p<,000). Tí, ktorí viac veria v silu občianskeho hlasu, sú aj respondenti s vysokoškolským vzdelaním v porovnaní s tými, ktorí majú len základné vzdelanie (p<,013), ako aj v porovnaní s tými, ktorí majú stredoškolské vzdelanie bez maturity (p<,021). Detailnejšou analýzou budeme overovať platnosť dvoch záverov: 1. občianska bezmocnosť sa vyskytuje menej vo vyšších spoločenských vrstvách, 2. občianska bezmocnosť je nižšia u respondentov, ktorí disponujú vyšším kultúrnym kapitálom.

2.3.1 Socio-ekonomické premenné

ANOVA ps v prípade oboch položiek, ktoré sýtia 2. faktor, potvrdila, že sebazaradenie do spoločenskej vrstvy ovplyvňuje vnímanie politickej moci občanov vo všeobecnosti, ako aj špecificky (podobnej skupiny občanov, ako je respondent sám). Tí, ktorí sa zaraďujú do nižšej vrstvy, signifikantne pesimistickejšie vnímajú možnosti občianskeho vplyvu, a to tak v porovnaní so strednou spoločenskou vrstvou (p<,000), ako aj s vrstvou vyššou (p<,000). Kým v prípade vnímania politickej moci občanov vo všeobecnosti sa vyššia vrstva od strednej vrstvy signifikantne nelíši, v prípade špecifického politického vplyvu občanov je rozdiel medzi strednou a vyššou vrstvou signifikantný (p<,004). Z toho usudzujeme, že tí, ktorí sa zaraďujú do vyššej spoločenskej vrstvy, vnímajú možnosti svojho politického vplyvu priaznivejšie ako tí, ktorí sa zaraďujú do strednej a nižšej spoločenskej vrstvy. Chi^2 – test tento záver potvrdil. Respondenti z nižšej spoločenskej vrstvy v signifikantne vyššom počte udávajú, že ľudia ako oni nemajú politický vplyv (82,3 %, ar = 4,9) v porovnaní s respondentmi z vyššej vrstvy (56,5 %, ar = -4,4). Avšak vo vnímaní možností politického vplyvu občanov vo všeobecnosti sú diferencie medzi spoločenskými vrstvami ešte výraznejšie. Respondenti z nižšej vrstvy vnímajú tieto možnosti pesimistickejšie (40,5 %, ar = -4,0) ako príslušníci strednej a vyššej vrstvy (52,4 %, ar = 2,4, 58,7 %, ar = 2,2).

ANOVA ps na rozdiel od ANOVA rfs potvrdila významnú súvislosť medzi výškou príjmu a politickou bezmocnosťou občanov (p<,000), avšak len

v prípade politického vplyvu špecifickej skupiny, ktorý je hodnotený respondentmi s príjmom do 10 tisíc významne pesimistickejšie. Chi^2 – test potvrdil, že signifikantne viac sú pesimistickí ohľadne posudzovania možností politického vplyvu špecifickej skupiny tí respondenti, ktorých príjem je nižší ako 10 tisíc (80,4 %, ar = 4,5) a signifikantne menej skeptickí sú tí, ktorých príjem sa pohybuje od 20 do 30 tisíc (64,8 % ar = -2,2) a tí, ktorých príjem je vyšší ako 30 001 Sk (61,2 %, ar = -2,2). Príjem má podľa Chi^2 – testu významný vplyv aj na vnímanie možností politického vplyvu občanov vo všeobecnosti. S názorom, že občania majú možnosti ovplyvňovať politiku, sa stotožňuje len 44,1 % respondentov (ar = -2,8) s príjmom nižším ako 10 tisíc, pričom v príjmovom pásme od 15 do 20 tisíc s týmto názorom súhlasí 56,0 % respondentov (ar = 2,1) a v príjmovom pásme nad 30 tisíc až 60,9 % respondentov (ar = 1,9). Uzatvárame, že výška príjmu významne ovplyvňuje vnímanie možností politického vplyvu občanov, a to tak v zmysle vplyvu občanov rovnakej kategórie, ako aj občanov vo všeobecnosti. Významný predel, ktorý má diferencujúci účinok, leží medzi príjmom do 10 tisíc a nad 15 tisíc. Toto zistenie by sa malo brať do úvahy v oblasti sociálnej politiky.

2.3.2 Kultúrny kapitál

ANOVA ps potvrdila významný vplyv vzdelania, a to tak vo vnímaní politického vplyvu špecifickej kategórie občanov ($p<.000$), ako aj vo vnímaní politického vplyvu občanov vo všeobecnosti ($p<.025$). Viacnásobné porovnanie priemerov ukázalo, že respondenti so základným vzdelaním (m_{zv} = 1.81) a so stredoškolským vzdelaním bez maturity ($m_{sšnm}$ = 1.93) sa častejšie stotožňujú s bezmocnou pozíciou občanov v porovnaní s respondentmi s maturitou ($m_{sšm}$ = 2.11, $p<.000$) a s vysokoškolským vzdelaním ($m_{vš}$ = 2.31, $p<.000$). Medzi respondentmi so strednou školou s maturitou a vysokou školou nie je významný rozdiel, avšak medzi stredoškolským vzdelaním bez maturity a s maturitou významný rozdiel je ($p<.019$). Respondenti so základným vzdelaním (m_{zv} = 2.63) a so stredoškolským bez maturity ($m_{sšnm}$ = 2.63) sú väčší pesimisti aj vo vnímaní možností politického vplyvu občanov vo všeobecnosti než respondenti so stredoškolským vzdelaním s maturitou ($m_{sšm}$ =2.53, $p<.041$) a s vysokoškolským vzdelaním ($m_{vš}$ =2.40, $p<.042$). Rozdiel medzi stredoškolským vzdelaním ukončeným maturitou a vysokoškolským vzdelaním sa opäť nepreukázal. Chi^2 – test však poukázal aj na významné rozdiely medzi vzdelaním s maturitou a s vysokoškolským vzdelaním. Kým 82,0 % respondentov so základným vzdelaním sa stotožnilo s presvedčením o politickej bezmocnosti občanov ich kategórie (ar = 4.3), z vysokoškolsky vzdelaných respondentov súhlasilo s týmto názorom 53,7 % (ar = -5.1) a zo stredoškolsky vzdelaných s maturitou 69,1 % (ar = -2.2). Politickú bezmocnosť občanov vo všeobecnosti akceptujú menej respondenti s vysokoškolským vzdelaním (37,7 %, ar = -3,0)

a najviac respondenti so základným vzdelaním (56,6 %, ar = 2.4). Každý stupeň vzdelania (okrem stredoškolského bez maturity) významne prispieva k hodnoteniu občianskej moci, čo je zistenie, ktoré je relevantné pre diskusiu o úlohe školy pri výchove k občianstvu (pozri Zápotočná – Lukšík 2010, v tomto čísle).

Najvýraznejšie však diferencovala politickú bezmocnosť politická gramotnosť. Tí, ktorí sa považujú za politicky gramotných, sa stotožňujú s politickou mocou občanov viac ako tí, ktorí sa nepovažujú za politicky gramotných (m_1=2.43 a m_2=2.70, p<.000) a viac oponujú názoru, že ich špecifická skupina nemá žiaden politický vplyv (m_1=2.18 a m_2=1.87, p<.000). Chi^2 – test takisto ukázal, že politicky gramotní sa častejšie stotožňujú s možnosťami občanov ovplyvňovať veci verejné (59,2 % : 40,7 %, ar = 6.1) a častejšie odmietajú názor o politickej bezmocnosti ich špecifickej kategórie (37,2 %: 18,8 %, ar = 7.1).

ANOVA ps indikuje aj významný vplyv ovládania cudzieho jazyka. Tí, ktorí ovládajú západný jazyk v porovnaní s tými, ktorí jazyk neovládajú, sa menej identifikujú s názorom, že ľudia ako oni nemajú žiaden politický vplyv (m_{ov}= 2.06 a m_{nj}=1.95, p<.026) a viac sa stotožňujú s presvedčením o moci občanov vo všeobecnosti (m_{ov} =2.42 a m_{nj} =2.58, p<.001). Podobne používatelia internetu sa menej stotožňujú s názorom, že ich špecifická skupina nemá žiaden politický vplyv (m_{pi}=2.06) ako tí, ktorí internet nepoužívajú (m_{ni}=1.91, p<.003) a viac sa stotožňujú s politickou mocou občanov vo všeobecnosti (m_{pi}= 2.50 m_{ni}= 2.66, p<.001). Chi^2 – test potvrdil diferencujúci účinok ovládania západného jazyka a internetu.

2.3.3 Vek

Hoci ANOVA rfs významný vplyv veku nepotvrdila, ANOVA ps indikuje, že vek význame diferencuje výskyt špecifickej politickej bezmocnosti (p<.011), avšak nie výskyt politickej bezmocnosti občanov vo všeobecnosti (p<.424). Konkrétne respondenti nad 65 rokov pesimistickejšie vnímajú politický vplyv svojej špecifickej skupiny (p<.008) v porovnaní s kategóriou respondentov od 45-54 rokov, ktorá je najmenej pesimistická. Chi^2 – test ukázal, že nielen respondenti nad 65 rokov (79,5 %, ar = 2.1), ale aj najmladší respondenti (od 15 do 24 rokov) sa signifikantne častejšie stotožňujú s politickou bezmocnosťou špecifickej kategórie občanov (78,6 %, ar = 2,1). Naopak, respondenti z vekovej kategórie od 45 do 64 rokov vyjadrujú takéto presvedčenie v signifikantne nižšom počte (67,7 %, ar = -2.8). Vo vnímaní politickej bezmocnosti vo všeobecnosti nemal vek diferencujúci účinok.

2.3.4 Predbežné zhrnutie rozdielov v občianskej bezmocnosti

Bezmocnosť občanov je najviac rozšírená v nižšej spoločenskej vrstve a v najnižšej príjmovej kategórii. Medzi občianskymi pesimistami je relatívne najviac tých, ktorých kultúrny kapitál je najnižší – disponujú len základným vzdelaním, prípadne stredoškolským vzdelaním bez maturity, neovládajú žiaden západoeurópsky jazyk, nie sú používateľmi internetu a považujú sa za politicky negramotných. Inými slovami, kultúrny kapitál je účinnou zbraňou voči bezmocnosti. Naopak, akákoľvek spoločenská marginalizácia (napr. z dôvodu veku, príjmu) presvedčenie o politickej bezmocnosti zvyšuje. Tí, ktorí hodnotia moc občanov viac optimisticky, sa považujú za politicky gramotných, majú ukončenú strednú školu s maturitou alebo vysokú školu, ovládajú cudzí jazyk a používajú internet, zaraďujú sa do strednej a vyššej spoločenskej vrstvy a majú príjem minimálne nad 15 000 Sk. Bezmocnosť teda súvisí so spoločenskou marginalizáciou.

2.4 Autoritárska podriadenosť

Podľa ANOVA rfs je výskyt autoritárskej podriadenosti významne diferencovaný v závislosti od 1. kultúrneho kapitálu (vzdelanie, ovládanie jazyka a internetu), avšak nie od politickej gramotnosti, 2. socio-ekonomických premenných a 3. veku. Rod, ani členstvo v cirkvi mieru akceptácie nekritickej autoritárskej podriadenosti významne neovplyvňuje. (Pozri tabuľku č. 5)

2.4.1 Kultúrny kapitál

Post hoc test (ANOVA rfs) indikuje, že respondenti so základným vzdelaním a stredoškolským bez maturity viac akceptujú nekritickú autoritársku podriadenosť ako respondenti so stredoškolským vzdelaním s maturitou ($p<.018$ a $p<.002$). Respondenti so stredoškolským vzdelaním bez maturity sa významne odlišujú od respondentov so stredoškolským vzdelaním ukončeným maturitou ($p<.002$) a od respondentov s vysokoškolským vzdelaním ($p<.024$). Významná hranica pre akceptáciu autoritárskej podriadenosti teda vedie medzi základným a stredoškolským vzdelaním bez maturity a medzi stredoškolským vzdelaním s maturitou a vysokoškolským vzdelaním, čo je fakt hodný zamyslenia nad výchovným pôsobením školy.

ANOVA ps potvrdila významnosť vplyvu formálneho vzdelania tak v prípade akceptácie autokratického rozhodovania ($p<.000$), ako aj v prípade akceptácie podriadenosti autoritám ($p<.000$). Potvrdil sa aj významný rozdiel medzi respondentmi s maturitou a bez maturity (vrátane základného vzdelania) a nevýznamný rozdiel medzi respondentmi s maturitou a vysokoškolsky vzdelanými. Názor, že občania by sa nemali pliesť politikom do remesla, akceptujú respondenti so základným vzdelaním významne viac ako respondenti so

stredoškolským vzdelaním s maturitou (p<.000) a ako respondenti s vysokoškolským vzdelaním (p<.000). Chi^2 – test potvrdil, že respondenti so základným vzdelaním a so stredoškolským bez maturity akceptujú autokratické rozhodovanie frekventovanejšie (50,2 %, ar = 2.5 a 50,1 %, ar = 2.8) a naopak, respondenti so stredoškolským vzdelaním s maturitou (36,2 %, ar = -3.9) a respondenti s vysokoškolským vzdelaním (37,1 %) zriedkavejšie. Rovnako respondenti so základným vzdelaním signifikantne častejšie súhlasia s názorom, že občania by sa nemali miešať politikom do remesla (27,3 %, ar = 3.7), kým respondenti so stredoškolským vzdelaním s maturitou a vysokoškolským vzdelaním s týmto názorom súhlasia signifikantne menej často (12 %, ar = -2.4 a 14,0 %, ar = -3.7) ako vo všeobecnosti (19,1 %).

K tejto otázke, prečo vysokoškolské vzdelanie významne neprispieva k ďalšiemu zníženiu akceptácie nekritickej autoritárskej podriadenosti tak, ako sme to zistili aj v prípade občianskej bezmocnosti, sa vrátime neskôr.

ANOVA rfs indikuje aj významný vplyv ďalších komponentov kultúrneho kapitálu. Tí, ktorí ovládajú cudzí jazyk – menej súhlasia s autoritárskou podriadenosťou ako tí, ktorí jazyk neovládajú (p<.000), čo ANOVA ps a Chi^2 – test potvrdili. Podľa ANOVA ps významne viac odmietajú autokratický spôsob rozhodovania aj používatelia internetu (p<.000), ktorí významne viac nesúhlasia s presvedčením, že občania by sa nemali miešať politikom do remesla (p<.000) v porovnaní s tými, ktorí internet nepoužívajú. Chi^2 – test potvrdil obe zistenia.

ANOVA ps na rozdiel od ANOVA rfs ukázala, že politicky gramotní respondenti sa síce nelíšia v akceptácii autokratického spôsobu rozhodovania, avšak významne viac nesúhlasia s názorom, že občania by sa nemali miešať politikom do remesla ako tí, ktorí sa považujú za politicky negramotných (m_{vg} = 2.94, m_{mg} = 3.20, p<.000). Chi^2 – test tento nález potvrdil. Politicky gramotní sa síce neodlišujú od tých menej gramotných v akceptácii autokratického spôsobu rozhodovania (44,4 % : 43,3 %), avšak frekventovanejšie odmietajú názor, že občania by sa nemali miešať politikom do remesla (85,3 % : 75,2 %, ar = 4.3).

2.4.2 Socio-ekonomické faktory

Post hoc test ANOVA rfs indikuje, že respondenti, ktorí sa zaraďujú do nižšej spoločenskej vrstvy, akceptujú autoritársku podriadenosť vo väčšej miere ako tí, ktorí sa kategorizujú ako stredná vrstva (p<.049), pričom stredná sa od vyššej spoločenskej vrstvy významne nelíši. ANOVA ps ukázala, že rozdiel v akceptácii autokratického rozhodovania medzi nižšou vrstvou v porovnaní s ostatnými je len malý, a to na hranici významnosti (p<.054), avšak rozdiel v negácii významu občianskej participácie je významný (p<.000). S negatívnym názorom na občiansku participáciu sa najviac stotožňujú respondenti

nižšej vrstvy (m_{nv} = 2.90), ktorí sa významne odlišujú tak od respondentov strednej vrstvy (m_{sv}= 3.13, p<.000), ako aj od respondentov z vyššej vrstvy (m_{vv}= 3.10, p<.027). Chi^2 – test tieto zistenia potvrdil. Najčastejšie odmieta podriadené postavenie občanov stredná vrstva (84,4 %, ar = -4.6) a najmenej nižšia vrstva (70,9 %, ar = -5.3).

Chi^2 – test na rozdiel od ANOVA ps odhalil významné diferencie medzi spoločenskými vrstvami aj v odmietaní autokratického spôsobu rozhodovania. Najčastejšie ho odmietajú respondenti zo strednej vrstvy (41,2 %, ar = -2.4), kým respondenti z vyššej a z nižšej spoločenskej vrstvy sa s ním stotožňujú častejšie, a to z odlišných dôvodov. Jedni preto, že sú na takýto spôsob rozhodnutia zvyknutí a neveria, že je v ich moci ho zmeniť a druhí preto, že takýto spôsob rozhodovania sami praktizujú, vyhovuje im a nechcú ho zmeniť. Krížová tabulácia spoločenskej sebakategorizácie a pracovnej pozície toto vysvetlenie podporuje.

Podobne post hoc test ANOVA rfs indikuje, že tí respondenti, ktorých príjem je nižší ako 10 tisíc, akceptujú autoritársku podriadenosť vo vyššej miere v porovnaní s tými, ktorých príjem sa pohybuje od 15 do 20 tisíc (p<.023). ANOVA ps potvrdila významný vplyv príjmovej kategórie tak pri odmietaní autokratického spôsobu rozhodovania (p<.011), ako aj pri odmietaní participácie občanov (p<.000). Od všeobecného priemeru sa líšia respondenti s príjmom do 10 tisíc, ktorí viac odmietajú politickú participáciu občanov (m_1 = 2.974) ako tí, ktorých príjem presahuje 10 tisíc (od 10 do 15 tisíc, m_2 = 3.02, p<.005) a ktorých príjem sa pohybuje od 15 do 20 tisíc (m_3 = 3.24, p<.000). Chi^2 – test potvrdil, že respondenti s príjmom pod 10 tisíc v signifikantne vyššom počte akceptujú autokratický spôsob rozhodovania (49,5 %, ar = 2.6), pričom respondenti s príjmom od 15 do 20 tisíc s ním súhlasia signifikantne najmenej často (37,8 %, ar = -2.1). Avšak súčasne Chi^2 – test indikuje, že tí, ktorých príjem presahuje 30 tisíc, súhlasia s autokratickým rozhodovaním významne častejšie (55,9 %, ar = 2.0) ako respondenti vo všeobecnosti (44,2 %). Súvislosť medzi kategóriou príjmu a akceptáciou autokratického spôsobu rozhodovania má teda tvar obráteného „U“ s najnižšou podporou strednej príjmovej kategórie a najvyššou u respondentov s najnižšími a najvyššími príjmami. Stredná príjmová kategória (od 15 do 20 tisíc) tiež najmenej odmieta participáciu občanov (11,7 %, ar = -3.4), ktorú najviac odmieta najnižšia príjmová kategória. (24,3 %, ar = -2.2),. Frekvencia odmietania participácie občanov v pásme najvyšších príjmov (nad 30 tisíc) sa od celej vzorky významne nelíši (13,6 %: 20,2 %, ar = -1.4). Vnímanie legitimity autokratického rozhodovania a odmietanie občianskej participácie teda súvisí s mocou, záujmami a ašpiráciami jednotlivých spoločenských vrstiev.

2.4.3 Vek

Post hoc test ANOVA rfs indikuje, že nekritická autoritárska podriadenosť je menej prijateľná pre respondentov od 25 do 34 rokov, a to v najvýraznejšej diferencii od kategórie respondentov od 55 do 64 rokov ($p<.029$), ktorá ju akceptuje najviac. ANOVA ps potvrdila významný vplyv veku na akceptáciu tak autoritárskeho spôsobu rozhodovania ($p<.020$), ako aj autoritárskej podriadenosti druhoradých občanov ($p<.014$). Viacnásobné porovnanie priemerov ukázalo, že respondenti nad 65 rokov a respondenti od 45 do 54 rokov viac ako ostatné vekové kategórie súhlasia s autokratickým spôsobom rozhodovania ($p<.013$ a $p<.048$). Respondenti nad 65 rokov tiež významne viac odmietajú význam občianskej participácie ($p<.048$), pričom význam občianskej participácie najviac oceňujú respondenti od 45 do 54 rokov ($p<.048$), teda tá kategória respondentov, ktorá sa najmenej cíti byť politicky bezmocná. Chi^2 – test uvedené zistenia potvrdil.

2.4.4 Predbežné zhrnutie rozdielov v autoritárskej podriadenosti

Diferencovanosť v autoritárskej podriadenosti viac súvisí s kultúrnym kapitálom ako priamo so socio-ekonomickými premennými. Vzťah medzi spoločenskou vrstvou a príjmom na jednej strane a nesúhlasom s autoritárskou podriadenosťou na druhej strane nie je lineárna, má tvar prevráteného „U“. Najviac odporcov autoritárskej podriadenosti nachádzame u respondentov zo strednej vrstvy, s príjmom nad 15 tisíc, u stredoškolákov s maturitou, u tých, ktorí ovládajú západný jazyk a používajú internet. S premennou politickej gramotnosti je to zložitejšie. Tí, ktorí sa považujú za politicky gramotných, neodmietajú legitimitu autokratických rozhodovaní viac ako tí, ktorí sa nepovažujú za politicky gramotných, avšak frekventovanejšie odmietajú tézu o podriadenom postavení občanov. Vek významne diferencuje tak akceptáciu autokratického spôsobu rozhodovania, ako aj odmietanie významu participácie občanov, pričom najvýraznejšia diferencia je medzi kategóriou nad a pod 55 rokov. Používanie internetu a znalosť západného jazyka viac ako formálne vzdelanie súvisí s oceňovaním významu občianskej participácie a s odmietaním autokratického spôsobu rozhodovania.

2.5 Politická ne/informovanosť

ANOVA rfs indikuje významný vplyv 1. všetkých zložiek kultúrneho kapitálu 2. socio-ekonomických premenných a 3. veku na hodnotenie vlastnej politickej informovanosti.

2.5.1 Kultúrny kapitál

Post hoc test ANOVA rfs ukázal, že respondenti so základným vzdelaním hodnotia svoju politickú informovanosť významne horšie ako všetky ostatné vzdelanostné kategórie. Aj stredoškolsky vzdelaní bez maturity sa považujú za menej informovaných ako respondenti s maturitou (p<.015) a s vysokoškolským vzdelaním (p<.000). Hoci rozdiel medzi kategóriou stredoškolského vzdelania bez maturity a s maturitou je významný (p<.016), rozdiel medzi kategóriou stredoškolského vzdelania s maturitou a kategóriou vysokoškolského vzdelania významný nie je. ANOVA ps a Chi^2 – test tieto výsledky potvrdili. Kým takmer 74 % respondentov so základným vzdelaním hodnotí úroveň svojej politickej informovanosti negatívne (ar = 5.6), z vysokoškolsky vzdelaných ju negatívne hodnotí len 40,4 % respondentov (ar = -4.0) a zo stredoškolsky vzdelaných s maturitou 52,3 % respondentov (ar = -3.9).

Hodnotenie politickej informovanosti významne súvisí s ovládaním západného jazyka (ANOVA rfs, p<.021). Tí, ktorí ho ovládajú, hodnotia svoju informovanosť pozitívnejšie ako tí, ktorí nekomunikujú v žiadnom inom jazyku. ANOVA ps ako aj Chi^2 – test význam rozdielov potvrdili. Svoju politickú informovanosť pozitívnejšie hodnotia aj používatelia internetu (ANOVA rfs, p<.001), čo potvrdila tak ANOVA ps, ako aj Chi^2 – test. Z používateľov internetu hodnotí svoju politickú informovanosť priaznivo 42,7 %, kým z tých, ktorí internet nepoužívajú, je to 35,9 % (ar = -2.3).

Ako sa dalo očakávať, potvrdila sa aj súvislosť medzi politickou informovanosťou a politickou gramotnosťou (ANOVA rsf, p<.001). Politicky gramotní sa považujú za lepšie informovaných ako tí, ktorí si politickú gramotnosť neprisudzujú, čo potvrdila aj ANOVA ps a Chi^2 – test.

2.5.2 Socio-ekonomické premenné

Respondenti, ktorí sa zaraďujú do nižšej spoločenskej vrstvy, sa považujú za menej politicky informovaných ako tí, ktorí sa zaraďujú do strednej vrstvy (ANOVA rfs, p<.001) a do vyššej vrstvy (p<.003), čo potvrdila ANOVA ps (p<.000). Medzi strednou a vyššou vrstvou však signifikantný rozdiel v hodnotení politickej informovanosti nie je, čo potvrdil aj Chi^2 – test.

Podobný vzťah nachádzame medzi výškou príjmov a sebahodnotením politickej informovanosti (ANOVA rfs, p<.000). Tí, ktorých príjem je najnižší (do 10 tisíc), hodnotia svoju politickú informovanosť horšie ako respondenti všetkých vyšších príjmových kategórií (od 10 do 15 tisíc, p<.019, od 15 do 20 tisíc, p<.000, od 20 do 30 tisíc, p<.015, nad 30 tisíc, p<.000), avšak medzi príjmovými kategóriami nad 10 tisíc sa signifikantné rozdiely nepreukázali. ANOVA ps potvrdila, že kritickou hranicou pre negatívne hodnotenie vlastnej politickej informovanosti je príjem do 10 tisíc (p<.000). Chi^2 – test potvrdil

význam hranice príjmu do 10 tisíc, avšak poukázal aj na významné diferencie medzi ostatnými príjmovými kategóriami. V celej vzorke svoju politickú informovanosť pozitívne hodnotí 39,9 % respondentov, pričom z príjmovej kategórie do 10 tisíc je to 28,4 % respondentov (ar =-5.9) a z príjmovej kategórie od 15 do 10 tisíc 48,5 % (ar = 2.7) a nad 30 tisíc 59,7 % respondentov (ar = 3.3).

2.5.3 Vek

ANOVA ps potvrdila významný vplyv veku na hodnotenie politickej informovanosti (p<.000). Za najhoršie informovaných sa považujú respondenti od 15 do 17 rokov. Významne lepšie hodnotia svoju politickú informovanosť respondenti z vekovej kategórie od 25 do 34 rokov (p<.004), od 45 do 55 rokov (p<.000) a od 55 do 64 rokov (p<.047). Politická informovanosť vo vekovom intervale od 18 do 24 je významne horšia ako v kategórii od 25 do 34 rokov (p<.040) a v kategórii od 45 do 54 rokov (p<.002). Kategória respondentov od 45 do 54 rokov, ktorá sa hodnotí ako najlepšie informovaná, sa signifikantne odlišuje od dvoch najmladších vekových kategórií – od 15 do 17 rokov (p<.000) a od 18 do 24 rokov (p<.002), ako aj od najstaršej vekovej kategórie nad 65 rokov (p<.032). Kategória od 55 – 64 rokov hodnotí svoju politickú informovanosť významne lepšie ako najmladšia kategória od 15 – 17 rokov (p<.047). Medzi ostatnými vekovými kategóriami sa nezistili signifikantné rozdiely. Podľa Chi^2 – testu priaznivo hodnotí svoju politickú informovanosť 39,6 % zo všetkých respondentov, čo signifikantne prekračujú smerom nadol respondenti z vekovej kategórie od 15 do 24 rokov (28,7 %, ar = -3.5) a smerom nahor respondenti z vekovej kategórie od 45 do 64 rokov (52,5 % ar = -3.5).

2.5.4 Rod

ANOVA ps na rozdiel od ANOVA rfs indikuje, že muži hodnotia svoju politickú informovanosť lepšie ako ženy ($m_{muži}$ =2.33, $m_{ženy}$ =2.21 (p<,017), čo Chi^2 – test nepotvrdzuje. Frekvencia pozitívneho hodnotenia politickej informovanosti v porovnaní s väčšinou obyvateľstva je síce u mužov vyššia (42,3 % : 37,2 %), avšak tento rozdiel nie je podľa Chi^2 – testu významný.

2.5.5 Predbežné zhrnutie rozdielov v politickej informovanosti

Všetky komponenty kultúrneho kapitálu, ktoré sme sledovali, významne súvisia s hodnotením vlastnej politickej informovanosti. Proti konštatovaniu, že väčšina obyvateľov je o politike lepšie informovaná ako respondent sám, sa častejšie vymedzujú respondenti s vyšším vzdelaním ako základným, tí, ktorí sa považujú za politicky gramotných, tí, ktorí ovládajú nejaký západoeurópsky jazyk a používajú internet. Z hľadiska socio-ekonomického sú to tí respondenti,

ktorí sa považujú za strednú a/alebo vyššiu vrstvu a ich príjem je vyšší ako 10 tisíc. Na rozdiel od autoritárskej podriadenosti medzi stupňom formálneho vzdelania a hodnotením svojej politickej informovanosti existuje lineárny vzťah. Pozoruhodné je zistenie, že najnižšie vekové kategórie najčastejšie priznávajú deficit v politickej informovanosti, čo zrejme súvisí s ich nižším záujmom o aktuálne politické dianie podmienené nižšou úrovňou zodpovednosti za stav a správu vecí verejných.

2.6 Politická indiferentnosť

Vnímanie politickej indiferentnosti väčšiny občanov SR významne súvisí len s dvomi premennými – 1. s politickou gramotnosťou a 2. s náboženskou príslušnosťou.

ANOVA ps potvrdila, že politickú indiferentnosť väčšiny občanov vnímajú menej negatívne politicky gramotní respondenti ($p<.000$) a tí, ktorí deklarujú náboženskú príslušnosť ($p<.050$).

2.6.1 Kultúrny kapitál

ANOVA ps na rozdiel od ANOVA rfs indikuje aj významný súvis medzi posudzovanou politickou indiferentnosťou občanov a používaním internetu ($p<.007$). Používatelia internetu viac oponujú názoru (m_{ai} = 2.26), že väčšina občanov sa o politiku nezaujíma ako tí, ktorí internet nepoužívajú (m_{ni}=2.14, $p<.007$). Chi^2 – test tento nález potvrdil.

2.6.2 Socio-ekonomické premenné

ANOVA ps na rozdiel od ANOVA rfs indikuje aj signifikantný vplyv sebakategorizácie do spoločenskej vrstvy. Respondenti z nižšej vrstvy vnímajú občanov ako viac politicky indiferentných v porovnaní s respondentmi zo strednej ($p<.004$) a z vyššej vrstvy ($p<.026$). Stredná a vyššia vrstva sa vo vnímaní politickej indiferentnosti občanov nelíši ($p<.778$). Názor, že väčšina ľudí sa o politiku nezaujíma, má z celého kvótneho výberu 64,5 % respondentov, pričom z nižšej vrstvy sa s ním stotožňuje 71,1 % respondentov (ar = 3.3) a z vyššej spoločenskej vrstvy 56,1 % respondentov (ar = -2.0).

2.6.3 Predbežné zhrnutie diferencií vo vnímaní politickej indiferentnosti občanov

Premenné, ktoré ovplyvňujú vnímanie politickej indiferentnosti ľudí vo všeobecnosti, sa čiastočne prekrývajú s premennými, ktoré ovplyvňujú posudzovanie vlastnej politickej indiferentnosti. V oboch prípadoch nižšia spoločenská vrstva posudzuje negatívne tak vlastnú politickú informovanosť, ako aj záujem o politiku u väčšiny občanov. Súčasne sa v tejto vrstve nachádza najviac tých,

ktorí disponujú najmenším kultúrnym kapitálom a ktorých príjmy sú pod hranicou 10 tisíc Sk.

3. Celkové zhrnutie

Tabuľka č. 6: **Prehľad účinkov jednotlivých premenných na akceptáciu ODD a výskyt autoritárskeho syndrómu na základe výsledkov troch štatistických testovaní (ANOVA rfs, ps a Chi^2 – test)**

	Spoločenská vrstva	Príjem	Pohlavie	Vek	Náboženská príslušnosť
Ciele ODD	*/č	***/č	***/?		*/?
Politická bezmocnosť/občiansky pesimizmus	***	***		**/č	
Autoritárska podriadenosť	*/***č?	*/**		**	
Politická informovanosť	***	***		*/***	
Politická indiferentnosť	**				*

	Formálne vzdelanie	Jazyk	Používanie internetu	Politická gramotnosť
Ciele ODD	*/č	*	*	***
Politická bezmocnosť/občiansky pesimizmus	*/***	*/***	***	***
Autoritárska podriadenosť	***	***	***	***/č
Politická informovanosť	***	*	***	***
Politická indiferentnosť			*	***

Ako vidíme z porovnania tabuliek č. 5 a 6, výsledky štatistického testovania významu jednotlivých premenných podľa metódy ANOVA ps a Chi^2 – testu rozšírili súhrn štatisticky významných diferencií oproti metóde ANOVA rfs. Signifikantné rozdiely uvádzame za symbolom /, pričom písmeno „č“ označuje ich čiastkový charakter, teda ich platnosť len v prípade jednej alebo viacerých položiek, z ktorých faktor pozostáva.

Akceptácia skúmaných cieľov ODD bola najvýraznejšie diferencovaná podľa premennej „politická gramotnosť“. Diferencujúci účinok spoločenskej vrstvy a príjmovej kategórie sa preukázal len pri jednej položke, ktorá sa týka významu občianskej spolupráce a participácie. Význam občianskej spolupráci a participácii prisudzuje menej respondentov z nižšej vrstvy a z najnižšej príjmovej kategórie. K rovnakému zisteniu sme dospeli v prípade politickej bezmocnosti občanov, čo nám umožňuje vysloviť predbežný záver, že priznanie moci hlasu občanov súvisí s kultúrnym kapitálom, ktorý je medzi spoločenskými vrstvami nerovnomerne distribuovaný. Podľa našich analýz lineárne stúpa so spoločenskou vrstvou, pričom dostačujúcou podmienkou je príjem nad 15 tisíc Sk. „Poddanská politická kultúra“, ako interpretujú slabú dôveru v silu

občianskeho hlasu Zora Bútorová a Oľga Gyarfášová (2010b v tomto čísle), sa teda netýka všetkých spoločenských vrstiev rovnako.

Pozoruhodné je, že bezmocnosti a nekritickej podriadenosti autoritám najviac oponujú tí, ktorí disponujú mierne nadpriemerným kultúrnym kapitálom – majú ukončené stredoškolské vzdelanie s maturitou, ovládajú západoeurópsky jazyk a používajú internet – a najviac jej podliehajú tí, ktorých kultúrny kapitál je najnižší. Keďže nízky kultúrny kapitál je charakteristický pre tých, ktorí sa zaraďujú do nižšej spoločenskej vrstvy a ktorí deklarujú príjmy nižšie ako 10 tisíc Sk (potvrdené chi^2 – testom pri $p<.000$), nie je diferencujúci vplyv kultúrneho kapitálu a socio-ekonomických premenných nezávislý. Ako dokladajú výsledky našej analýzy, je však zmysluplné medzi nimi rozlišovať a kultúrny kapitál neredukovať na socio-ekonomické premenné. Je tiež dôležité zdôrazniť, že žiaden rozdiel medzi príjmovými a spoločenskými kategóriami nie je absolútny, ale má len relatívny charakter. Okrem toho spoločenská sebakategorizácia a príjem nesúvisia lineárne s odmietaním významu občianskej participácie a s akceptáciou autoritatívneho rozhodovania.

Najväčšiu dištanciu od autoritárskeho rozhodovania a príklon k občianskej participácii deklaruje kategória stredoškolsky vzdelaných respondentov s maturitou, pričom politicky gramotní sa od autokratického spôsobu rozhodovania významne viac nedištancujú ako populácia vo všeobecnosti. Rozdielny efekt komponentov kultúrneho kapitálu napovedá, že významnú úlohu zohrávajú aj reálne mocenské záujmy jednotlivých spoločenských vrstiev vrátane udržiavania moci spätej s autokratickým spôsobom rozhodovania. Medzi vysokoškolsky vzdelanými a politicky gramotnými je viac tých, ktorí zastávajú riadiace pozície (čo potvrdzuje Chi^2 – test), na ktorých pravdepodobne autokratický spôsob rozhodovania sami praktizujú. To vysvetľuje, prečo aj tí z najvyšších príjmových kategórií (nad 30 tisíc Sk) sa od autokratického spôsobu rozhodovania dištancujú menej ako respondenti s priemernými a mierne nadpriemernými príjmami.

Na druhej strane politická informovanosť pozitívne súvisí so všetkými komponentmi politického kapitálu, ako aj so sociálno-ekonomickými premennými. Za lepšie informovanú sa považuje stredná a vyššia spoločenská vrstva, pričom dostačujúcou podmienkou je príjem nad 10 tisíc Sk. Súvislosť medzi politickou informovanosťou a dosiahnutým vzdelaním nie je pravdepodobne priama, ale sprostredkovaná politickou gramotnosťou, ktorá čerpá aj z iných zdrojov ako len zo vzdelávacích inštitúcií (pozri Zápotočná – Lukšík 2010 v tomto čísle). Okrem toho treba pripustiť aj pragmatickú interpretáciu. Politická informovanosť je pravdepodobnejšia u tých, ktorí z nej môžu profitovať, resp. predstavuje nevyhnutnú podmienku pre ich spoločenskú a profesionálnu pozíciu ako u tých, ktorí nemajú pred sebou vyhliadky spoločenskej mobility. Deficit

informovanosti u nižších vrstiev možno vysvetliť aj nízkym záujmom o politiku, ktorá vyplýva z ich dlhodobo prehliadaných záujmov a potrieb a z interiorizácie statusu podriadeného a nekritického jedinca. Zistenie, že za najlepšie politicky informovanú sa považuje kategória respondentov od 45 do 55 rokov, je v súlade tak s pragmatickou, ako aj s politicko-kultúrnou interpretáciou.

Pokiaľ ide o poslednú skúmanú oblasť – politickú indiferentnosť občanov vo všeobecnosti – tú s najväčšou skepsou posudzuje nižšia spoločenská vrstva, ktorá takto posudzuje aj samu seba. Najmenej skepticky ju hodnotia tí, ktorí sa považujú za politicky gramotných a informovaných, tí, ktorí používajú internet.

Z uvedeného vyplýva, že politická bezmocnosť, autoritárska podriadenosť, politická neinformovanosť a indiferentnosť tvoria vzájomne sa posilňujúci trs charakteristík, ktorý sa najviac vyskytuje u respondentov s nízkym kultúrnym kapitálom, čo sa najčastejšie vyskytuje v nižšej spoločenskej vrstve a v príjmovej kategórii do 10 tisíc. Na druhej strane je zrejmé, že hoci sa kultúrny kapitál, uľahčujúci praktizovanie občianskej moci, najviac vyskytuje vo vyššej spoločenskej vrstve, je to stredná spoločenská vrstva, ktorá sa najviac dištancuje od autoritárskeho spôsobu rozhodovania. Táto spoločenská vrstva sa však v porovnaní s vyššou vrstvou cíti byť viac politicky bezmocnou. Z toho by mohlo vyplývať, že vyššia spoločenská vrstva svoj vyšší kultúrny kapitál využíva skôr na dosiahnutie svojich osobných cieľov, na udržanie svojej moci a privilégií než na transformáciu rozhodovacích praktík na viac konzultatívne a participatívne.

Z hľadiska uvažovania o vplyve školy (pozri štúdiu Zápotočnej – Lukšíka 2010 v tomto čísle) je pozoruhodné zistenie, že podpora cieľov ODD a odpor voči autoritárstvu závisí viac od politickej gramotnosti, používania internetu a znalosti západoeurópskeho jazyka ako od formálneho vzdelania. Pozornosť si zaslúži aj nález, že vysokoškolské vzdelanie neprináša vo vzťahu k cieľom ODD, ako aj opozícii voči autoritárstvu v porovnaní so stredoškolským vzdelaním s maturitou už žiadny prínos. Vplyv formálneho vzdelania je lineárny len pri posudzovaní vlastnej politickej informovanosti a gramotnosti. Toto zistenie možno interpretovať ako dôsledok nízkej deliberatívnej kultúry na našich vysokých školách, ktorá sa významne nelíši od stredných škôl. Praktizovanie deliberácie a deliberatívnej demokracie tu zostalo nesplneným alebo len formálne naplneným cieľom. Možný je aj účinok premenných druhého rádu, ktoré s dosiahnutým vzdelaním súvisia – ide teda o dôsledky späté s určitými spoločenskými a profesijnými pozíciami vysokoškolsky vzdelaných respondentov. V pozadí môže byť ich záujem udržať autokratické praktiky, keďže sú späté s menej kontrolovateľnou mocou a s väčšími privilégiami. Tým možno vysvetliť aj zdanlivú rozporuplnosť zistení, že formálne vzdelanie síce lineárne súvisí s hodnotením politickej informovanosti a s politickou gramotnosťou, avšak lineárne nesúvisí s odmietaním autoritárskeho spôsobu rozhodovania.

Pozoruhodné sú kognitívne a politické dôsledky používania internetu. Používatelia internetu sa viac dištancujú od autokratického spôsobu rozhodovania a od podriadeného postavenia občanov a súčasne priaznivejšie hodnotia svoju politickú informovanosť, záujem občanov o politiku a možnosti politického vplyvu občanov v porovnaní s tými, ktorí internet nepoužívajú. To isté možno povedať o diferencujúcom efekte politickej gramotnosti, avšak s tým rozdielom, že politicky gramotní sa nedištancujú od autokratického spôsobu rozhodovania viac ako politicky negramotní. Efekt formálneho vzdelania a ovládania cudzieho jazyka je síce podobný, ale nie je natoľko silný ani natoľko komplexný (slabo diferencuje politickú bezmocnosť občanov a nezahŕňa posudzovanie politickej indiferentnosti). Z uvedeného usudzujeme, že súčasný spôsob vzdelávania dostatočne neprispieva k osvojeniu si rovnostárskej občianskej kultúry a k hlbšiemu porozumeniu praktického významu občianstva a občianskej spoločnosti

4. Diskusia

Výsledky, ktoré predkladáme, považujeme za predbežné, keďže sa týkajú len niektorých cieľov a niektorých hodnotových orientácií občanov, ktoré sú pre ODD relevantné. Okrem toho údaje boli zbierané v špecifickom politickom kontexte (pozri podrobnejšie v článku Zory Bútorovej a Oľgy Gyarfášovej 2010 v tomto čísle). Ďalšie výskumy by mali mapovať ašpirácie a hodnotové orientácie občanov komplexnejšie a analyzovať podmienky a kvalitu deliberácie v našom kultúrnom kontexte formou prípadových štúdií.

V kontexte bežiacej diskusie o ODD sa dotkneme dvoch zásadných otázok: Možno rozdiely v kultúrnom kapitáli redukovať na členstvo v spoločenskej vrstve? Predstavuje nedostatok kultúrneho kapitálu štrukturálnu prekážku ODD?

Kultúrny kapitál je považovaný za dôsledok členstva v privilegovanej spoločenskej vrstve (Bourdieu 1979), čomu oponuje ponímanie kultúrneho kapitálu ako prostriedku sociálnej mobility. Ak akceptujeme predpoklad, že 1. účasť na ODD predpokladá dostatočný kultúrny kapitál a že 2. kultúrny kapitál je deficitný v nižších spoločenských vrstvách, vyplýva z toho záver, že ODD nie je alternatívou voči tradičnému modelu súťaživej demokracie kombinovanej s prvkami elitárskej deliberácie, lebo nerovnosti nevyrovnáva, ale ich prehlbuje.

S týmto záverom polemizujeme, a to predovšetkým z toho dôvodu, že kultúrny kapitál nie je viazaný na spoločenské vrstvy absolútne, ale len relatívne a že nielen reprodukuje nerovnosť, ale je aj nástrojom sociálnej mobility či spoločenskej zmeny, prekonávania „poddanskej kultúry“. Druhý dôvod spočíva v zmene charakteru kultúrneho kapitálu. Domnievame sa, že aktuálne je jeho významnou súčasťou internet, ktorý výrazne demokratizuje a globalizuje prí-

stup k informáciám a zrovnoprávňuje pozície komunikujúcich. Okrem toho internet rozšíril a vyrovnal možnosti budovania a udržiavania sociálneho kapitálu vo forme rozmanitých sociálnych sietí (napríklad face-book). Stručne povedané, internet ako nástroj horizontálnej komunikácie, sociálneho sieťovania, konštituovania virtuálnych záujmových, ako aj politických deliberujúcich komunít je prostredím, ktoré vytvára viac rovnostársku kultúru a je viac otvorené voči inováciám a alternatívam voči konvenciám a tradíciám ako spoločenské prostredie off-line. Navyše, internet je prostredím, ktoré občiansku participáciu a deliberáciu uľahčuje. Plauzibilná sa javí aj hypotéza o fungovaní internetu a západného jazyka ako prostriedkov difúzie občianskej kultúry zo západu na východ.

Nerovnomernosť distribúcie kultúrneho kapitálu nevytvára v súčasnosti neprekonateľné štrukturálne prekážky, ale prekážky, ktoré možno kompenzovať. Ako sme doložili, nižšia spoločenská vrstva ašpiruje na ciele ODD rovnako ako stredná a vyššia vrstva. Táto vrstva však podlieha viac autoritárskemu syndrómu, čo možno adekvátnou politikou vzdelávania a politickou kultúrou elít meniť. Naša analýza však potvrdila opodstatnenosť obáv, že legitimita ODD môže byť ohrozená dominanciou záujmov vyšších spoločenských vrstiev. Je otázne, či stredná vrstva, ktorá sa najviac dištancuje od autoritárskych praktík, bude tou transformujúcou silou, ktorá pomôže vytvoriť lepšie spoločenské podmienky pre inklúziu a pre participáciu všetkých občanov vrátane tých, ktorí sú v súčasnosti marginalizovaní a diskriminovaní. Domnievame sa preto, že tou skutočnou prekážkou praktizovania ODD je taký model politického rozhodovania, ktorý z občanov robí divákov, ktorý ignoruje ich pripomienky a iniciatívy, ktorý podceňuje ich kritický rozum.

Zistenia, ktoré prinášajú komparatívne výskumy, že v postkomunistických krajinách sú nerovnosti v politickej participácii vyššie ako v západných krajinách (Smith in Bútorová – Gyarfášová 2010a), sú ďalším dôvodom pre dôkladné preskúmanie toho, aký podiel má na tomto stave kultúra školy, práca novinárov, politické kampane, nízka úroveň deliberácie poslancov v NR SR (kde pravidelne víťazí stranícka príslušnosť a poslušnosť, a nie sila argumentov a morálny záväzok uznať ich), spôsob komunikácie vlády s občanmi a pod. Ak exekutíva nepovažuje za svoju povinnosť zrozumiteľne zdôvodňovať občanom svoje rozhodnutia, ak nectí argumenty oponentov a robí z nich nepriateľov, tak nemôže plniť rolu agentúry vzdelávania, ako ju predpokladal už Mill v 19. storočí, len vyvoláva nedôveru až apatiu, pocit márnosti a podozrenia, že neslúži verejnému blahu, ale parciálnym záujmom. To sú dôvody, pre ktoré by sa budúce vlády na Slovensku, a teda aj táto vláda, ktorá vzišla z volieb 2010, mali usilovať čo najviac otvoriť priestor pre občiansku participáciu a deliberáciu, a to so zahrnutím aj tých občanov, ktorí disponujú nízkym kultúrnym kapitálom, ktorí sú marginalizovaní a väčšinovou spoločnosťou diskrimino-

vaní. Konzultatívne rozhodovanie a deliberačné fóra by sa mali stať aj u nás bežnými praktikami politického rozhodovania. Ako ukazujú mnohé príklady, participácia občanov zvyšuje ich politickú gramotnosť, kvalitu politického rozhodovania a plánovania, zvyšuje interpersonálnu dôveru, zmenšuje priestor pre korupciu a súčasne zvyšuje pravdepodobnosť spoločenských inovácií. (Pozri napr. Gastil – Levine 2005) Pokiaľ sa však súčasne nepodniknú potrebné kroky v oblasti vzdelávania tak formálneho, ako aj neformálneho, tak nerovnosti v občianskej participácii vrátane deliberácie sa budú aj naďalej prehlbovať tak, ako to predpokladajú na základe systematického a dlhodobého skúmania Zora Bútorová a Oľga Gyarfášová (2010b v tomto čísle).

Jana Plichtová *– jej experimentálne projekty, realizované na Ústave experimentálnej psychológie SAV (1973 – 1989), sa týkali problematiky kognitívnej psychológie, najmä sémantickej pamäti, pamäťových stratégií a psycholingvistiky. Tieto témy ju priviedli k širšiemu chápaniu kognície. Skúmanie súvislostí medzi kogníciou, jazykom a spoločenskými reprezentáciami sa napokon stali dominantným programom Kabinetu výskumu sociálnej a biologickej komunikácie SAV, ktorý spolu s kolegami založila v roku 1990 a ktorý aj prvé dva roky viedla.*

V súčasnosti sa zaoberá metodologickými a epistemologickými otázkami sociálno-psychologického výskumu. Súbežne prednáša na Katedre psychológie FiF UK kurz kvalitatívnych metód, kurz experimentálnej sociálnej psychológie a kurz medzikultúrnej sociálnej psychológie, pričom pokračuje v empirickom skúmaní sociálnych reprezentácií demokracie, individualizmu a národnej identity.

Stážovala na viacerých významných vedeckých pracoviskách (na London School of Economics and Political Sciences a na Univerzite v Stirlingu vo Veľkej Británii, v Psychologickom ústave Maďarskej akadémie vied, v Psychologickom laboratóriu Humboldtovej univerzity v Berlíne, na Univerzite René Descarta a v Maison des Sciences de l´homme v Paríži). Pravidelne publikuje v domácich časopisoch ako aj v odborných médiách s medzinárodnou prestížou (European Journal of Social Psychology, Culture of Psychology, Journal of Community and Applied Social Psychology, Bulletin de Psychologie). Je autorkou monografie Metódy sociálnej psychológie zblízka (2002), spoluautorkou monografie o filozofických otázkach mysle (Príbehy o hľadaní mysle, 2001), Predpoklady a mechanizmy kultúrnej evolúcie (2005) a ocenenie získala aj jej kniha o pamäti, určená detskému čitateľovi.

V rokoch 1990 – 1993 editovala časopis Fórum vedy, ktorý založila ako diskusný priestor pre otázky vednej politiky a obnovu samosprávnych akademických inštitúcií. Je organizátorkou viacerých medzinárodných interdisciplinárnych konferencií a editorkou štyroch vedeckých zborníkov (Minority in Politics, Economics and Politics, The Individual in Democracies and the Market Economy, Cultural Construction of Democracy). Koncepčne a organizačne sa podieľala na projekte Trnavskej Univerzity, kde dva roky prednášala metodológiu a sociálnu psychológiu.

V súčasnosti sa jej výskumný zámer rozšíril o otázky politickej participácie a verejnej deliberácie, pluralizmu a demokracie, a to v súvislosti so založením Centra excelentnosti pre výskum občianstva a participácie pri KVSBK SAV, a jednak v súvislosti s inter-

disciplinárnymi európskymi výskumnými projektami (napr. EuroEthos 2007 – 2008), na ktorých systematicky participuje.

LITERATÚRA

ADORNO, T. W. – FRENKEL-BRUNSWIK, E. – LEVINSON, D. J. – SANFORD, R. N., 1950: The Authoritarian Personality. New York: Harper and Row.

ANDERSEN V. N. – HANSEN, K. M., 2007: How deliberation makes better citizens: The Danish Deliberative Poll on the euro. European Journal of Political Research 46, 4, pp. 531-556.

BIANCHI, G. – LUHA, J., 2010: Názorová neparticipácia: sexuálna a telesná inakosť na okraji záujmu. Sociológia, 42, 5.

BIANCHI, G. – MIKOVÁ. K., 2010: Inovatívne participatívne procesy a spoločenské konflikty. 20 rokov výskumu sociálnej komunikácie v SAV. Centrum excelentnosti SAV pre výskum občianstva a participácie. Bratislava, 16. – 17. 6. 2010.

BOURDIEU, P., 1979: Les trois états du capital culturel. Actes de la recherche en sciences sociales. Vol. 30, L'institution scolaire.

BÚTOROVÁ, Z. – GYARFÁŠOVÁ, O., 2010a: Verejná mienka. In: Kollár, M., Mesežnikov, G. Bútora, M. (ed.): Slovensko 2008. Súhrnná správa o stave spoločnosti a trendoch na rok 2010. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky, 241-286.

BÚTOROVÁ, Z. – GYARFÁŠOVÁ, O., 2010b: Občianska participácia: trendy, problémy, súvislosti. Sociológia, 42, 5.

CARPINI, M. – DELLI, X. – COOK, F. L. – JACOBS, L. R., 2004: Public Deliberation, Discursive Participation, and Citizen Engagement: A Review of the Empirical Literature. Annual Review of Political Science 7, pp. 315-344.

DRYZEK, J. S., 2000: Deliberative Democracy and Beyond: Liberals, Critics, Contestation. Oxford: Oxford University Press.

ELSTER, J., 1998a: Introduction. In: J. Elster (ed): Deliberative Democracy. Cambridge: Cambridge University Press.

ELSTER, J., 1998b: Deliberation and Constitution Making. In: J. Elster (ed): Deliberative Democracy. Cambridge: Cambridge University Press.

FEARON, J. D., 1998: Deliberation as Discussion. In: J. Elster (ed): Deliberative Democracy. Cambridge: Cambridge University Press.

FINE, G. – HARRINGTON, B., 2004: Tiny Publics: Small Groups and Civil Society. Sociological Theory, 22, 3, pp. 341-356.

GAMBETTA, D., 1998: "Claro!" An Essay on Discoursive Machismo. In: J. Elster (ed): Deliberative Democracy. Cambridge: Cambridge University Press.

GASTIL, J., 2004: Adult Civic Education Through the National Issues Forums: Developing Democratic Habits and Dispositions Through Public Deliberation. Adult Education Quarterly, 54, pp. 308-328.

GASTIL, J. – DILLARD, J. P., 1999: The Aims, Methods, and Effects of Deliberative Civic Education Through the National Issues Forums. Communication Education, 48, pp. 1-14.

GASTIL, J. – LEVINE, P., 2005: The deliberative democracy handbook: Strategies for effective Civic Engagement in the 21st Century. San Francisco: USA, Jossey-Bass.

HABERMAS, J., 1984: Theory of Communication Action. Boston: Beacon Press.

HABERMAS, J., 1996: Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy. Cambridge: Mass., MIT Press.

HAMLETT, P. W. – COBB, M. D., 2006: Potential solutions to public deliberation problems: Structured deliberations and polarization cascades. Policy Studies Journal, 34, 4, pp. 629-648.
JOHNSON, J., 1998: Arguing for Deliberation: Some Sceptical Consideration. In: J. Elster (ed): Deliberative Democracy. Cambridge: Cambridge University Press.
MANSBRIDGE, J. J., 1983: Beyond Adversary Democracy. Chicago: The University of Chicago Press.
MESSIC, D. M. – McCLINTOCK, C. G., 1968: Motivational basis of choice in experimental games. Journal of Experimental Social Psychology, 4, pp. 1-25.
MILL, J. S., 1958, 1861: On Representative government. Indiapolis: Bobbs-Merill.
MILLER, D., 1992: Deliberative Democracy and Social Choice. Political Studies; Sep 92 Supplement, 40, pp. 54-67.
PELLIZZONI, L., 2001: The myth of the best argument: power, deliberation and reason. The British Journal of Sociology, 52, 1, pp. 59-86.
PETTS, J., 2001: Evaluating the Effectiveness of Deliberative Processes: Waste Management Case-studies. Journal of Environmental Planning and Management, 44, 2, pp. 207-226.
RAWLS, J., 1993: Political Liberalism. New York: Columbia University Press.
REYKOWSKI, J., 2006: Deliberative Democracy and "Human Nature": An Empirical Approach. Political Psychology, 27, 3, pp. 323-346.
ROCKLOFF, S. F. – MOORE, S. A., 2006: Assessing Representation at Different Scales of Decision Making: Rethinking Local is Better. Policy Studies Journal, 34, 4, pp. 649-670.
RYFE, D. M., 2005: Does Deliberative Democracy Work? Annual Review of Political Science, 8, pp. 49-71.
RYFE, D. M., 2006: Narrative and deliberation in small group forums. Journal of Applied Communication Research, 34, 1, pp. 72-93.
SIDANIUS, J. – PRATTO, A. F., 1999: Social Dominance. Cambridge: Cambridge University Press.
SULKIN, T. – SIMON, A. F., 2001: Habermas in the lab: A study of deliberation in an experimental setting. Political Psychology, 22, pp. 809-827.
Van EEMEREN, F. H. – GROOTENDORST, R., 2004: A Systematic Theory of Argumentation: The pragma-dialectical approach. Cambridge: Cambridge University Press.
Van EEMEREN, F. H. – GROOTENDORST, R. – HENKEMENS, F. S., 2002: Argumentation: Analysis, Evaluation, Presentation. New York: Routladge Taylor and Francis Group.
VAN MILL, D., 1996: The Possibility of Rational Outcomes from Democratic Discourse and Procedures. Journal of Politics, 58, pp. 734-752.
WARREN, M. E., 1993: Can Participatory Democracy Produce Better Selves? Psychological Dimensions of Habermas' Discursive Model of Democracy. Political Psychology, 14, pp. 209-234.
WEBLER, T. – TULER, S., 2000: Fairness and Competence in Citizen Participation: Theoretical Reflections from a Case Study. Administration and Society, 32, pp. 566-595.
WINTER, D. G., 1996: Personality: Analysis and interpretation of lives. New York: McGraw Hill.
WINTER, D. G., 2003: Personality and political behaviour. In: D. O. Sears – L. Huddy – A R. Jervis (Eds.): Political psychology. New York: Oxford University Press.
ZÁPOTOČNÁ, O. – LUKŠÍK, I., 2010: Podiel školy na formovaní aktívneho občianstva. Sociológia, 42, 5.